

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता ।
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

वर्ग संख्या

Class No.

पुस्तक संख्या

Book No.

रा० पु०/ N. L. अ.

MILC-817-5, 1-12-18 LAL (PB)-25-5-70-7,00,000.

180 : Jc

84. 6

5017 4029

No

Calcutta Public Library

10/4

W. A 52

Shubda Shukti Prakashika

180. Jc. 84.6.

बन्धुवृत्तिप्रकाशिका

जीवमरीचोर्वाचस्पत्यारम्भप्रकाशिका

विद्यापीठप्रकाशिका संस्कृत विद्यापीठ प्रकाशिका

संस्कृतसंज्ञा मुद्रिता ।

मुद्रिता

प्रकाशकः १९६६

११२६

साक्षात्प्राप्तेर्वाच्येभ्योऽर्थान्वयप्रमाणम् ।

सोऽयं विवक्षितार्थत्वात् प्रत्यक्षं मथानुमा ।

अस्मिन्नावद्वैतसिद्धिः गमानयेत्यादिसाक्षात्प्राप्तेभ्यः सम्प्रत्यक्ष-
पदार्थानामपुनरित्युक्तं महादेश्चिन्तित्वादेरन्यादृशगोपी विवक्षितो
वेद्यो यच्चान्यथैवतिरेकान्वालाकाङ्क्षादिमत्तया शब्दस्यावयवमोहे तु न तु
पदार्थानामपुनरितिमानं विविष्टमतेरानुभविकत्वात्तद्व्यापनमिते-
रव्यवस्थापयते । अथासौ स्मृतिः समाजाकारसंस्काराप्रभवत्वात्
नापि साक्षात्कारः साक्षात्पदेनेव प्रकारान्तरेणाप्यवस्थितार्थस्योप-
बधमस्यावयवताहित्वापत्तेः न केनचित्तरनुभवविरोधात् तदुक्तं
तथाविधानुव्यवसायापत्तेश्च । तत्तदर्थविवक्षयत्वेन ज्ञानमतेरनु-
वयवसायं प्रति तत्तदर्थसाक्षात्पदजन्यतद्वाच्यत्वात्तत्वेन विषयविधवा-
चेनुत्वकल्पनायामतिगौरवात् इतरथाप्यवयवस्य हि तत्त्वत्वादि-
रपदार्थस्यापि अवयवत्वेन ज्ञानमतेरनुवयवसीयमानत्वात् महादा-
वन्तितादेरिवास्तितादावपि महादेभानप्रसङ्गस्य तावतायनुदात्तात् ।
अतश्चासौ नानुमितिदपि पूर्वपदाच्छब्दस्य वस्तुमात्रस्यैवासति-
वाच्ये शाब्दधीविषयतापत्तेः । नच तत्तदर्थमेषरशाब्दचित्तं प्रति
साक्षात्पदजन्यतास्तत्तदर्थमेषां स्मृतेः कारत्वकल्पनाद्वैतं देशः
तावतापि पदार्थानामवयवधीदशावयवपदार्थानामपि स्वसामयिकत्वेन
प्रत्यक्षानुमित्येवत्यतएवप्रसङ्गस्य दुस्मरतापत्तेः शाब्दधियः प्रत्यक्षत्वा-
व्यवसरे प्रत्यक्षादिसामान्यं प्रति शब्दसामय्याः प्रतिव्यवस्थासम्भ-
वात् शाब्दान्यप्रत्यक्षत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तस्यावयवत्वमपेक्ष्य ज्ञानधियः
प्रत्यक्षादिभिन्नत्वकल्पनाशामेव साधवाच ।

अथ चिद्व्यवस्थेनान्यवयवहेतुमिति सिद्धावयवता साक्षा-
न्मानुमित्यां तत्सामय्याः प्रतिव्यवस्थं वाच्यमोचित्वुक्तद्वयेन ज्ञान-
धियः सम्भवति ।

सार्धजनीमस्तोऽहंविष्णुर्दनिष्पत्तेः वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन तदूर्ध्व
 साध्यस्य भावः प्राप्तुमस्त्वित्यानुमानाविभाजः । अस्त्योवाक्यार्थ
 बोधस्यानुमितेति सत्येव साक्षाद्भूयदादिविष्णुत्वं कथं तदेव त-
 सिद्धं प्रमाणाभ्यावादस्तित्वेन शान्तुमिहोमीत्यादेरनुक्तवशावस्तथा-
 सत्त्वात् प्रकृत सौदृशीतिवाक्यादस्तित्वेन सैः कृतोक्तवदमित्यहं-
 भवात् । कोतयोभन्तव्यइत्यादिप्रयोगदृष्ट्या शाब्दत्वस्यापि अज्ञातः
 प्रकृतार्थोदकात् । अथासौ भ्रान्तिर्वाधकाभावात् न चेदेवमनु-
 मितिमात्रस्य पदप्रत्यायं प्रकृत्यान्वयबोधत्वं किमिति न रोषये-
 क्ष्मनुमितारिवाक्यमन्तार्थापि तमान्वित्ययमप्रकृतसामग्र्यारेः प्रति-
 बन्धकतया तदभावन्यत्वेनैकशेषस्य दूषकत्वात् । घटादियदैरर्थस्य
 घटादेः कारणे सति तदीयव्याप्तेरिव दृष्ट्वाद्यर्थैस्तदर्थव्यवहारादि
 पदस्य कारणोत्तरं तदीयाकाङ्क्षायावगमस्य संवत्तत्वात् वाक्यतावदाच-
 क्तव्यापि सम्बन्धस्य कारकतादानविशिष्टत्वात् । किञ्च घटाद्यन्त
 इत्यादिवाक्यादृष्टप्रतियोगिताकाम्यत्वादियन्कारेण निरवच्छिन्नविशे-
 खतामोघटान्तस्य बोधः सम्भजनसिद्धः स चाक्यायं तादृशानुपूर्वीक
 पदचानत्वेन तथाविधान्यबोधं प्रति हेतुत्वादुपपत्तौ घटेवान्तु
 भेदोघटप्रतियोगिताकाम्यत्वाकाङ्क्षायादिपदकारितत्वादित्यादिरीत्या
 क्ष्मनुमिच्छा न तन्निर्वाहः प्रकृतिसमान्यत्वस्य भानेऽप्यन्यत्रप्रकारे-
 खान्यस्य वनाभावात् । नच तत्रान्यदभेद घटान्तत्वप्रकारेण
 घटान्तस्य कदाचं घटादित्यस्य कार्यतायमेव अन्यथा घटोऽस्तीत्यादा-
 यपि घटादियदस्तीवाक्यत्वादिविशिष्टघटादित्यकत्वसम्भवात् तथा-
 प्यकित्वघटबोधक्यबोधावकायावसेरित्याकां विवक्तः ।

साक्षाद्भूयदादिरीरिव वाक्यार्थजोपरधानवदुक्तत्वस्यस्योक्तव-
 क्षापि निश्चयः शब्दधीहेतुरतो नैकपदार्थवर्त्तिकोऽपरपदार्थस्यान्य
 बोधोऽनुमितिः सिद्धिसापेक्षे विनाकुमिच्छां सदसम्भवात् पदक्यनुमिते

रन्त्यस्य निमित्तस्यैव गृहीतव्यादित्वात् प्रमा यन्मासीदपि त्रिंशत्तन्त्रावत्वात्-
 न्नेदेन समः साकारनिमित्तोत्तरत्वं कृतव्यतीनामवधारणस्यैवा-
 नुहीतव्यादित्वेन प्रमात्वात् यवयव धातुवाहिकप्रत्ययवाहीनां
 यन्माकारव्यतीनरवर्तिव्येऽपि अ तस्य प्रमात्ववर्तिनि इति
 तन्माकारानुसन्धेयसमुत्थानो व्यतीनामिति अन्धीनां यन्मा-
 धातुं निरव्यति ।

यामोक्ततां तु वाक्यार्थगर्भां चातोषयच्छते ।

वाक्यार्थानामवर्त्यतां संशयेऽप्यन्यथोदयात् ।

यद्येकपदार्थवदपरपदार्थमर्थवत्तस्य वाक्यार्थस्य चागवदुक्त-
 त्वात्वा यामोक्तताया निश्चयः शब्दमतेः कारणं स्यात् स्यादपि तेनैव
 रूपेण साध्यनिश्चयेन प्रतिबन्धादेकपदार्थपरिष्कारा यदपरपदार्थानु-
 मितेरनुत्पादो नैव शब्दविशेषः पूर्वे वाक्यार्थस्योपलक्षणमिदमेव
 तर्कमंशोक्तव्यस्यापि नितेरनावश्यकत्वात् अन्यथा वेदस्याप्यनु-
 वादकतापत्तेः एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य शब्दे वाक्यार्थकानिबद्धत्वं स-
 संशयेऽपि शब्दमतेवत्यादाव । अतएवातोक्तव्यस्य संशये इतिरेक-
 निश्चये वाक्यवृद्धेरनुत्पादादवश्यन्तन्निश्चयकत्वं हेतुरित्यपि प्रत्युक्तम्
 अस्ति चे । ननु नाभूदातोक्तव्यस्य निश्चयानुरोधेन निश्चयसाधनं
 तात्पर्यस्य तु स्यात् तन्निश्चयस्यान्यथोपेतुत्वात् अन्यथा वृष्टकर्म-
 तादिपरत्वाभावस्य वृष्टकर्मताप्यन्यथापरत्वस्य वा निश्चयेऽपि वृष्ट-
 मित्यादिवाक्यात् कर्मत्वं वृष्टीवमित्याद्यन्वयबोधायमेति चेन्न
 कर्मताद्यर्थिकवृष्टाण्यवधीपरत्वाभावनिश्चयवजायां प्रमेयत्वादि
 प्रकारेण वृष्टकर्मतादिपरत्वस्य निश्चयेऽपि वृष्टीयं कर्मत्वमित्यान्वय-
 नितेरनुत्पत्त्या कर्मताद्यर्थिकवृष्टाण्यवबोधपरत्वप्रकारकनिश्चयस्यैव
 तात्पर्यमिदमस्मां कारणत्वेन वाक्यार्थस्य तथापि चेत् । वक्तुः स्या-
 नानुपूर्वीयस्यैव वाक्यान्वयस्य तस्यैव वा वाक्यान्तरमनाभीक वृष्टीय-

कर्मादादिप्रत्ययनिष्पन्नसंज्ञादिषु कर्मणामप्यप्यवस्थानिर्वाणीमन्तर्भा-
वेन तत्प्रत्ययस्यानिच्छयेऽभावे निच्छये वा तृतीयं कर्मात्मनिरासक-
मतेरनुत्पादादिप्रियैव तत्तदात्म्यव्यक्तिधर्मीकस्य घटकत्वात्तादियत्वात्
निष्पन्नस्य तत्तद्व्यवहारहेतुत्वमुपेयं तथाच तत्तद्वेतुभूतानां प्रकर-
णानभिधानामेव विज्ञानव्यक्तीमान्ताद्यात्म्यमित्यन्वयव्यवहारस्य तद्व्यव-
वर्तिताकत्वात् । अतएव सैन्यसमानस्य इत्यादावपि प्रत्ययप्रत्ययधीर्न
नवजायमानसुहो हेतुः किन्तु तदव्यवहारमाभिमर्त भोजनादिप्रक-
रणस्य प्रतिस्त्वाभिमिति न्यायसिद्धान्तः । एवञ्च वाक्यार्थप्रतीतिजनक-
तयाभिधेयत्वसंज्ञकस्य तात्पर्यस्य आत्मनोऽर्थं प्राप्तेरसामान्ये हेतुत्वस्य
संज्ञये अतिरेकनिच्छये च तदनुत्पादात् तन्निश्चयस्यैव युगपद-
नेकार्थोपस्थितत्वे कार्यमात्रान्यथे विनिगमकत्वात् साधुसाकस्यकत्वात्
मुक्त्यर्थवाचस्य सर्वत्र सत्त्वसाया असम्भवात् तथाच तात्पर्योपप्लेदक-
तयैव सर्वत्र वाक्यार्थसिद्धेः प्रत्ययानुमितिर्था भिन्नमनुभवः भावय-
त्रपि प्रत्योऽभूतीतयादित्वेनानुवादक इति प्रभाकरमतमप्यन्वायेव
नित्यात्मां विस्तरः ।

अनु आर्यान्वयजोषरोबोधः साक्षाद्वैरपि सार्थकैरेव शब्दैः
सम्पादनीयेनानु विरर्थकैश्च बोधसौ सार्थकः कतिपयस्येत्या-
काशायामाह ।

अन्वयान्तरमप्येवैव सार्थकः सार्थकबोधकः ।

प्रकृतिः प्रत्ययस्यैव निपातस्येति न निश्चयः ।

सादृश्यः अन्तः अन्वयान्तरं सादृश्यस्य सत्यसदृश्यस्य वा लक्ष्य-
स्वाप्यसादृशादीनामपि बोधः प्रत्ययानुभवः स तथाविधार्थे सार्थकः
प्रत्ययवकाशः प्रकृतयः संप्रतिष्ठायाः प्रकृतयः चादयोनिजातास्त-
तोयस्वाप्यवर्तस्य बोधः विवक्षितः अन्वयान्तरं सादृश्य-अन्वयान्ति-
वाक्यानि युगपदव्यवहारस्यापि । अन्वयिवादादिकः अन्वयोऽपि अन्वय-

तद्विधा विद्यामादेरन्वयबोधमादधानत्वाद्वाचस्पत्यव्याख्येयत्वे वा-
चस्पत्यस्य प्रत्ययबोधः । अथान्नं निश्चितं यत् प्रकृतिः प्रत्ययोनिका
येति अणुप्रत्ययविरहितो नृमाद्यन्मन्त्राण्यवबोधने प्रत्ययादीनां
सहायोगेऽपि न सार्धोपस्थितिद्वारा येन समासश्च चतुरादिविधः
साधनः स्यात् । पुनो यः इत्यादावपि शुभ्रादिवचन्यो यः वसायादे-
स्यार्थः किन्तु तदादेर्विज्ञेयशुभ्रादिप्रत्ययस्य अर्थः पूर्ववदभे-
दोऽपि तादृशसम्बन्धोदात्तकृते तत्र न प्रसङ्गः । सदृशाद्यर्थेन
प्रत्ययादिभ्योभिज्ञेय निभमीकाद्यादिज्ञाने अतिप्रसङ्गश्च समासात्-
र्धमननियतसार्धबोधकताकान्यानेन विज्ञेयत्वादरक्षीयः ।

तत्र प्रथमोचितां प्रकृतिं कथयति ।

ज्ञेतरार्थान्वयिप्रत्ययज्ञेतरार्थस्यावबोधने ।

यन्मन्त्रनिष्पद्येतेतुः प्रकृतिः सा तदर्थिका ।

ज्ञेतरार्थान्वयिविरोधितस्य वादृशसार्धस्यान्वयबोधं प्रति वा-
चस्पत्योक्तसम्बन्धसंज्ञेय वादृशसम्बन्धतायां निश्चय एव हेतुत्वादत्र
कथाविमर्शे प्रकृतिः । यत् भू प्रभृतयोहि अन्ताः सोऽन्तरविभक्त्या-
द्यन्ते निश्चिता एव ज्ञेयत्वाप्यस्य वस्तुजननादेरन्वयं प्रत्ययार्थे
कर्मात्मकत्वादौ बोधयन्ति तत्त्वमथा प्रत्ययास्तु प्रत्ययार्थान्वय-
विज्ञस्य संज्ञाकाचेदसाधनत्वादिसार्धस्यान्वयबोधं प्रकृतिनिश्चिता
अधुपयुक्त्यने । चेन्न यच्चति वभेतेत्यादौ ज्ञानात्तरधर्मिकमुवादि
निष्पद्यसाधनत्वेऽपि तदर्थस्यैवत्ववर्धमाभावात् । चेन्वाकाशादन्वयस्य
साधनविरहितोत्तरसम्बन्धसंज्ञेय वादृशसम्बन्धतायां निश्चयस्य तदुपपत्त्या
वादृशार्थान्वयबोधं प्रति हेतुत्वाद्वाचस्पत्यैव यः शब्दस्य प्रकृते तत्वा-
विज्ञः सार्धः स च पृथिव्यादेः प्रत्ययादिविरहेऽपि प्रत्ययादिवि-
मुक्तस्य एव जननादेः कर्मात्मादावन्वयबोधं प्रत्यमादिविज्ञेयतादृश
सम्बन्धतायां निश्चयस्यैव हेतुत्वात् । अत्रानुक्तो नान्यत्वादीवदसमाज-

त्यादिप्रत्ययकार्थस्य प्राप्तादित्यन्वयबोधः प्रति हेतुर्वादिप्रत्ययकार्थः
 श्रोत्रादित्यन्वयबोधेन वृत्त्यादिप्रत्ययस्य निश्चय एव हेतुरपि तु य-कार-
 नादार्थान्वयिप्रत्ययस्य तादृशकार्थस्य प्राप्तादित्यन्वयबोधः प्रत्ययकार्थ-
 प्रत्ययार्थान्वयिप्रत्ययस्यैव संस्कारादिभिन्नकार्थस्य यन्मोक्षोदेत्यन्वयबोधकत्व-
 व्युत्पत्तेः । अतोनामः प्राप्तिरिति वृत्तिर्यत्र प्रत्ययः य वा यन्निर्भेदोऽर्थ-
 कुलकारोऽवनितादौ सङ्गच्छन्मोक्षार्थमेव निभकारोऽौत्सर्ग्यपदार्था-
 न्वयिप्रत्ययस्यैव सङ्गच्छन्मोक्षार्थस्य बोधकतायास्तत्र व्युत्पत्त्यात् । तथैव
 मेवकारोदेत्यन्वयबोधार्थे प्रकृतित्वं न स्यात् पार्थ एव धनुर्दे इत्यादौ
 पार्थादिपदार्थविशेषितत्वेन तादृशकार्थस्यान्वयबोधः प्रति हेतुर्वा-
 दितिवाच्यम् इत्युक्त्वात् प्रत्ययेः श्रोत्रादित्यन्वयबोधकतायास्तत्रासीदस्य
 निवृत्त्यात् यकारोदेत्यन्वयबोधकत्व एव प्रमाणाभावात् । ये तु
 मन्वये पार्थान्वयोक्तत्वात्प्रत्ययवच्छेदस्यैव तथैवकार्थत्वं तादृशार्थं
 बोधने तात्पर्यं यावत्तत्वेन अवादिबदाकाङ्क्षासम्पादकत्वेनैव वा पार्थादि-
 प्रत्ययस्योपयोगादेवकारादिनिघातः प्रकृतिरेव तस्य न शुभविभक्ति-
 त्वेन तादृशविभक्त्युत्पत्त्येव तद्विषयस्य पार्थान्वयोक्तत्वात्प्रत्ययव-
 छेदस्यपदार्थान्वयबोधः प्रति हेतुत्वमिति तेषां पार्थ एवेत्यत्र पार्थैव-
 कार्थबोधेनाभेदनाशविभक्त्यस्यान्वयबोधस्यापत्तापत्त्यसङ्गः प्रत्ययस्य तयो-
 रभेदेनाश्वयस्य तथा व्यवच्छेदवर्षेत्यादावपि प्रातिपदिकार्थबोधोदा-
 न्त्ये तद्वत्त्वमात्रोः समावधिभक्तिवत्त्वस्यानवगादिति । वस्तु उच्य-
 त्तर्जामात्रवैयकारादिनिघातामात्रमपि न प्रकृतित्वं निरर्थकत्वात्
 वदन्तु समभिधायितपार्थादिपदानां तदन्वयोक्तत्वात्प्रत्ययवच्छेदकत्वात्
 निष्कृष्टत्वसम्पादकत्वमात्रमिति मतं तद्विषयम् ।

आवादादन्वया निर्भासितः ।

श्रोत्रादित्यन्वयबोधस्य बोधने वक्तुं निश्चयः ।

तथैव हेतुवत्त्वं प्रकृतिः वा तदर्थिवा ।

अथैव चित्रावलेन चोत्पत्त्यात्वाहकार्यस्याप्यपेक्षं प्रति शी-
तवदितोत्तरात्संशयेन वाहकप्रत्यक्षमाविष्यत्यनेन हेतुर्न तादृश-
स्य प्रत्यक्षवादिषार्थं प्रकृतिरिति तु कथितार्थः । वस्तुयोगादि-
कार्यो वस्तुकार्यस्याप्यपेक्षं प्रति न मुक्तादिप्रत्यक्षमाविष्यत्यपि
निरवस्थेन हेतुत्वमिति सुत्रादिप्रमाणवस्तुकारिण्यवस्थितेन
वाक्यान्नेत्यादि वस्तुकारिप्रत्यक्षत्वात् साक्षादौ वस्तुकार्यस्याप्य-
पेक्षाप्रतिरिति भीषण प्रसङ्गः ।

प्रत्ययं यच्चरति विभक्त्ये च ।

माह्वार्थं प्रकृत्यन्तेनियताम्यस्य दृष्टिमाह ।

सः साहचर्येण प्रकृत्यात् प्रत्यक्षोऽसौ बहुभिर्भिः ।

शास्त्रार्थ इति वृत्तावयवेति तेन शास्त्रार्थकर्मकविनिर्दि-
 यत्वा भिन्नोपपत्त्यर्थे प्रतिक्रियार्थकवृत्तावयवप्रत्ययकविनिर्दि-
 यत्वाः । अतः स शास्त्रार्थकप्रत्ययः प्रत्यक्षार्थं अनुयोजितानाम्
 प्रत्यया निवृत्त्यर्थकवृत्ता एव नृत्तमिति । किं विप्रलम्भयोग्यं बोधका
 अति श्रुतं कामभूतम् । प्रकल्पितो भिन्नः तथा वृत्ता सभुचवदि
 प्रविष्टादका अपि चादमेव निशेधः सुवादयस्तु स्वयत्ताकावेव
 प्रकल्पयोग्येकत्वार्थम् । तद्विपर्ययोः सर्वार्थान्तेः सत्यमिति वृत्तावय-
 वनिवृत्ता प्रत्ययः प्रयोजविद्वद्वा । अथवा वृत्ताकिं सर्वोपपत्त्य-
 तदीयादिमोक्षमि सर्वार्थान्तेरेकत्वम् । तथा प्रत्ययार्थं सर्वेकत्वार्थम् ।
 अथवा सर्वार्थकवादेयैकत्ववादेरेकत्वमिति बोधकाप्रतिपाद्यम् । अथ सर्वार्थ-
 कत्वैकत्वमेव नृत्तं नृत्तवृत्तामिति नृत्तं वाच्यम् । अथ सर्वार्थं विनैक-
 त्वार्थकं विनैकत्ववृत्तादिनिवृत्तार्थमिति कल्पितवृत्तावयवम् । तेन विनै-
 कत्वमिति नैकत्ववृत्तादिः प्रमाणात् । तद्विनाशकत्वमोक्षयोग्येव वाच्यम् ।
 तथापि प्रकल्पितवृत्तावयवा एव प्रकल्पनवृत्तावयवप्रत्ययः नृत्त-
 भक्त्योदकः । वृत्तीकत्वार्थं भक्त्यर्थे नृत्तवृत्तावयवप्रत्ययः स्वयत्तकः

कथापि कार्ष्णिभयप्रत्ययमात्रस्य च कथमर्थकोन मुमुक्षते हेतुत्वादौ ।
 ननु कथादौ नास्तीति भावविहितानामपि धर्मादीनामुक्तैव नतिः ।
 तथापि भावमदस्य भावार्थोक्त्यप्यदत्तान् । अन्वया धार्म्यं धर्मोक्त्यादौ
 भावार्थस्य धर्मवारेः अन्वयादावन्वयवापयोः सुवर्थे धात्वर्थस्यान्वयवशा
 न्त्वप्रमाणा इत्यनेन च कोशः प्राक् इत्यादिप्रयोगस्य परिशिष्टा
 सुक्तस्य प्रामाण्यम् अन्वया कोशादीनां धात्वर्थे विशेषज्ञाने निम
 गतो द्वितीयवापयोः अतएव संधारोदन्तिमन्दिरार्थाधि सखीकर्मवधि
 याज्ञमन्त्रिणादिकं धात्वर्थे धात्रमेनिव्यवहृत्य भुक्तिः कोशापि वच
 ने । इत्यादिसुनिव्यवहृत्य सङ्गच्छतइति नशाः । धात्वर्थप्रत्ययार्थसाक्षात्
 स्मैव धात्वर्थे विशेष्यतापन्नस्य बोधने तदर्थकनामो द्वितीयाद्यपेक्षा
 ननु धात्वर्थमात्रस्य तथाच कोशः प्राक् इत्यादिरेव प्रमाणं ननु कोशं
 प्राक् इत्यादिः अप्रत्यक्षपूर्वविधाया विशेष्यत्वं कर्मत्वाद्यनुचितेरेव तत्रैव
 वाच्यत्वात् । अतएव कोशं स्वीयते साधु नतं त्रिकतं इत्यन्वितादौ
 धात्वर्थस्य निवारणार्थमात्रादिसाक्षात्त्वात् तद्विशेष्यस्य द्वितीयाद्यनुय
 वचिरेति तु आन्विक्त्यर्थप्रदायः । ननु वाक्यपदीये भक्तुं हरिकोशं
 च कोशस्य वस्तुत्वे कार्यस्यान्वयबोधने । इदमेवमयोः पूर्वा
 ब्रह्मतिः प्रत्ययः परइति तद्वज्रमात्रव्याप्तिप्रसङ्गादुपेक्षितम् ।
 यदि धर्मोक्त्यान्वयविशेष्यकार्यस्यान्वयबोधने । योऽतमर्थः सैव
 प्रत्ययः प्रत्ययोऽने चतुर्विधइत्युपायस्तु तद्वज्रमुक्तं सुप्तिकोः परा
 र्थान्तरावन्विक्त्यर्थसंत्कादिप्रकारकबोधसमर्थत्वेन तदोक्त्यादौ
 वाक्योः सैव इत्यत्र सख्यं वादपूर्वमेव न । तन्मि ।

काववादन्यथा निर्जति ।

इतश्चार्थानवन्विष्टे स्वार्थे यो बोधमात्मनः ।

तिष्ठत्यस्य निभासकः स वा प्रत्यय उच्यते ।

च । इत्यादिप्रत्ययान्तरार्थविशेषिते वादप्रकारे निर्जति तिष्ठ-

चंक्षामन्ममोपशान्ने लब्धवायोऽस्यः स वा निभारिहिरण्येभ्यो निभारिहिरण्य-
कार्थे प्रत्यक्ष इत्यर्थः । येनोऽपीत्यादिवाक्यान्तरान्तराच्चित्ते कार्ये वाचां
निरुपगम्यमोपशान्तम् । एवं वनेन लीयतेत्यादौ वनारिहिरण्यतुल्यम्
वचनीत्यादौ निभार्थं पापकोऽपीत्यादौ तत्रां चाप्यपिदिह्यादौ च
सदितानाम् प्रत्यक्षार्थवच्चित्त इव कार्ये लब्ध्यादौ निरुपगम्य वचनी-
मानत्वादर्थेऽप्रकारं ननु तदर्थवच्चिद्वदिति न तेन प्रत्यक्षः । निभ-
निभासादिष्वपि चंक्षामन्ममोपशान्तवच्चित्ते सद्वचनमुपवादिहिरण्ये निरु-
चंक्षामन्ममं प्रति लब्धवायोऽस्योऽपि निभारिहिरण्येति न तत्र प्रत्यक्षः ।

नियन्त्रणं सहाय्यति ।

साधे श्रुत्वा तदाहं तदाहं तदाहं तदाहं ।

सवासंयोगिप्रसोक्तौ विविक्त्यादिभेदतः ।

४: ब्रह्मः क्षेत्रज्ञे वाङ्मयार्थे ब्रह्मन्तर्ह्यस्य तादात्म्येयमान्यव
 बोधं प्रत्यक्षतमैः सुखादिब्रह्मबोधैः प्रत्येकं भिन्नः क तादृशार्थे निमित्तः
 प्रादुर्भावनिपातः कार्ये समुच्चयदौ नामाद्यर्थस्याभेदेनात्मबोधार्थं प्रत्यक्ष
 येयस्याः नहि स्मृतमनुभूतचेतसादितः कस्यापि कृतः समुच्चय इत्यादि
 दनुभवः किन्तु स्वतन्त्रानुभूतयोः समुच्चय इत्यादिरेव । क्षेत्रज्ञं पञ्चती-
 ष्ठादौ धामनिधि कार्ये नामार्थस्य तादात्म्यं बोधयन्तस्तत्समर्थव्यव प्रत्यक्ष
 कृतः सुखादिरेव यः ब्रह्म इत्यादौ नामार्थस्याभेदेनात्मबोधकार्यादि
 स्वतन्त्रतावाच्य निपातः किन्तु नामैव ब्रह्मन्तर्ह्यनुभूतौ तु नास्ति निमित्त
 तदर्थेऽहः सुखानिभ्यास्तत्प्रत्यक्षोभावाः कारिण्यत्वादौ यत्र कार्यं ब्रह्म-
 त्वान्वर्तिनिधिवनिष्ठादौ न क्षेत्रज्ञे नगर्भे ब्रह्मन्तर्ह्यस्य तादात्म्येयमान्यवः
 किन्तु दानाद्यप्युच्यते । अर्थिकः अन्तर्ह्यस्य तन्मयि भासते ननु
 निपातः योभनं क्वदिष्टादौ तदर्थे नामार्थस्य तादात्म्येयमान्यवत् ।
 प्रादुर्भावयत्नं न तत्त्वार्थः तत्त्वार्थत्वेन निमित्तत्वमपि जातौ तत्ता
 त्वात्कील्यन सत्तात्वं नास्ति तद्वत्तस्य समवेक्षणनिमित्तत्वस्य तद्वत्तत्वं

नान्यथाभवेत्तन्ना प्रकाशते ननु सत्त्वव्यापारः प्रथमानुपदानुप-
 काप्यत्वेन न कर्त्तुं नकारित्वादिकिञ्चान्यस्यायोगात् ज्ञेयो ज्ञात्री
 न च इदमत्र जातिद्वयत्वावच्छिन्नाभावस्त्वैकत्वेन तत्र तिर्य्यग्विषयस्य
 पर्याप्तिवशेनान्यथासम्भवाच्च । तस्मात् समवायेन ज्ञेयो नास्तीत्यादौ
 तु समवेतत्वोपसङ्गस्य नान्यथावच्छिन्नप्रतियोगितत्वात् समवायग्रन्थस्य
 कस्यवा परेषामपि सत्ताभावस्य समवायावच्छिन्नतासम्भवेन सम-
 वायावच्छिन्नप्रतियोगितत्वात् तद्व्याख्यायाः आनयप्रवृत्त्यात् प्रथमार्थ
 प्रतियोगित्वे समवायावच्छिन्नत्वस्य तथान्वय इति तु साहसं प्रथमायाः
 प्रतियोगितार्थकत्वस्य क्वपिदप्यवगमनात् विशिष्टसत्ता गृहे नास्ती-
 त्वादिकस्य प्रयोगे यदि प्रमाणं तदाभेदत्वस्याप्यप्यवृत्तित्वेन ग्रन्थ
 कृतित्वावच्छेदेन तस्यां 'गुणवृत्तित्वाभावसत्त्वात् विशिष्टस्याविरक्त-
 त्वादित्यपि कश्चित् । न को ध्यानं च मात्सर्यं न लोभो नानुभा-
 मतिः । भवन्ति ज्ञातपुण्यानां भक्तानां युक्त्युत्तम इत्यादावनेक
 नान्यमानर्थक्यप्रसङ्गस्तु न तं विरिञ्चिर्न भवेत् जीर्णपि धर्माधिपः ।
 दानुमर्हन्ति विभवं विद्योत्तरादाधनेन यद्व्यादाविव प्रकाशान्तरादि-
 नालपि समानः समानसमाधानश्च । पदान् परस्य युक्त्यादेस्ते
 प्रभृत्यादेशविधौ च पदग्रन्थः साकाङ्गनिपातस्याप्युपपन्नकत्वेन न ते
 धर्म धर्म्यमिच्छादौ न तस्यानुपपत्तिः सदृशाद्यर्थे निभादेर्निपातत्व
 युदासक्तु प्राप्नुस्तद्विभावसेवः । स चायं निपातश्च तु नच पुनरिवैव
 भाव्यादि भेदाद्व्यभिचः ।

ननु यदि प्रकृतिः प्रत्ययेनिपत्तिः वा स्वार्थोपस्थितिरान्वय
 बोधं कुर्वीत् प्रत्येकमानं निराकारग्रन्थसहस्रतं वा विद्य कुर्वीत्
 सिद्धितानामेव तेवान्तर्धातुस्य सर्ववासम्भवीत्यत आह ।

वाक्यभावमवाप्तस्य सार्धकस्यावबोधतः ।

सम्पद्यते वाक्यबोधेन तन्मानस्य बोधकः ।

सार्धकस्य प्रत्यक्षदेर्भाष्यतामापन्नस्यैव शार्ङ्गोपनिषिद्धिदारात्प्रत्यक्ष-
भाष्यत्वं ननु प्रत्यक्षस्य निराकाङ्क्षवृत्तित्वस्य वा ।

वाक्यं यदि शब्दसमूहस्तदा निर्धाविताकाङ्क्षस्यापि तस्यान्वय-
देवभाष्यतापत्तिरतोवाक्यं चक्षुवति ।

मित्रः साक्षात्प्रत्यक्षं यच्छेत्वाक्यं चतुर्विधम् ।

सुप्रतिष्ठन्तस्योपेक्षमतिस्वात्प्रादिदेवतः ।

वाह्यशब्दवाची वाह्यशार्धविवक्षितान्वयोऽर्थः प्रत्यक्षमुक्त्वा धरत्यत्रा-
काङ्क्षा तादृशशब्दकोमश्व तथाविधार्थे वाक्यम् । तत्र चतुर्विधं
वतमद्य विधावच्छन्ते । यस्मिन्ना सेक इत्याद्यपि वाक्यमेव परन्तु बाध-
तार्थकत्वादित्यम् । धाव्यमपेक्षाशार्धलोपममे निष्प्रतिष्ठमितिमात्रं
यस्य पञ्चतीत्यादिकमपि वाक्यमेव नो चेदपार्थक्यमेव वाह्यशब्दवाक्य-
व्येदेकाधार्यत्वं तादृशमुद्दश्यं प्रत्यक्षपदानामेव तथाविधार्थलोपं
प्रत्यक्षार्थकत्वात् । ननु सुप्रतिष्ठन्तस्योपेक्षमतिस्वमरसिद्धेयत्वं तत्र
युक्तं मन्वन्नादेः प्रत्यक्षसमूहस्यविवक्षितेनातिशयप्रतिशब्दोक्तः प्रत्यक्षान्
नहि घटं पटमिच्छाकारः यत्पति गच्छतीत्यानुपूर्वीकोवा शब्दसमूहो
वाक्यं न वा घटं पञ्चतीत्येतयोः प्रत्यक्षं न वाक्यं किमिच्छादित्यत्र वाक्य-
मकीत्यादिकस्य प्राचां प्रवादोनिर्घृत्तकत्वादित्येयः ।

प्रकृतिं विभजते ।

निरुक्ता प्रकृतिर्देहा नामधानुप्रमेदतः ।

यत् प्रातिपदिकं प्राक्तं तत्रार्थो नातिरिच्यते ।

निरुक्ता न तु सांख्यानमिव अगदुपादानभूता नच यस्मिन्
प्रभृतिभिः प्रातिपदिकं प्रकृतिरित्युक्तं तदपि वाक्योनातिरिच्यते
नाताविभाजन्यता ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टं नाम चक्षुवति ।

येन सीर्यशर्धस्य मुखतः प्रतिवादेन ।

शोचदप्रथमावेक्ष्य तन्नाम शोचदर्थकम् ।

वाटुसमयेन शोचदस्याप्यवदर्थस्य विज्ञेयत्वान्नवोद्धार्य शो-
चदप्रथमाविमलिरपेक्षते तादृशः प्रथम इव तदर्थकं नाम । घटा-
दयोहि प्रथमाः प्रथमान्तत्वेन निमित्ता इव स्मार्थस्य विज्ञेयत्वं बोध-
मुत्पादयन्ति नान्यथा नहि घट इत्यादिषु इव घटादिस्थादितोऽपि
घटादिमुख्यविज्ञेयकः सुधर्मसंस्थादेरवयवम् । पीतपटव्यादिकः समा-
योऽपि शोचदं प्रथमाप्रतिसन्धानवशायामेव घटादिमुख्यधर्मिता-
नस्य पीताद्यवयवोऽयस्य अवयवः अतएव आपदं प्रदुष्टीतिरिति उक्तम् । पदं
विभक्त्यनं पीतपटव्यमिच्छादावपि नावात्तरवाग्यार्थबोधपूर्वकम्
महावाग्यार्थबोधः घटादिनामः प्रथमात्मात्मानेन तदर्थं पीताद्यवय-
विभः पूर्वमसम्भवात् विप्रित्तवैप्रित्त्यावसादितानाः प्रमाणात्तदेव
पठधर्मिकधीयनिश्चयादपि तत्र सम्भवात् । नचान्योन्यपरस्परदि-
नामसत्तातिरेकः प्रथमा नाभिधीयते इति उक्तैः परस्परदिति कथं
सङ्काशान्नोक्तं हन्यत इत्यादौ । मन्त्रयोः परस्परकर्तृकत्ववचन-
त्वान्नानुरोधेन तेषामपि प्रथमात्मादादन्वया सकर्मकस्य ह्यो-
भावात्सातवाङ्माङ्गानुपपत्तेरकर्मकस्यैव धातोः कथावात् ।

निदत्तं नाम विभजते ।

रुद्रश्च सत्यकशैव योगरुद्रश्च योगिगन् ।

तच्चतुर्धा परैरुद्रयौमिकं मन्त्रेऽधिकम् ।

तन्नाम अथवमन्त्रधारणार्थं तेन निश्चिन्नाम अतिदर्थं रुद्रमेव
वया शोचभूतौ गवादि गमेर्द्धा दाभाभ्यां बुधैर्दृश्येत्तादेरौःकादिषु
प्रत्यक्षं प्रतिबिरहेण योगिनामविरहात् निश्चिन्नासकमेव यथा
तोरादौ मन्त्रादि आद्ययुत्पन्ना पुरवत्तीरे अत्रियस्यैवातिप्रियते
इत्यानामिषप्रयोगापन्ना तदध्यामाद्यन्वयमात्रं ज्ञातेः पूर्वपूर्वधेनोऽत्र
निवतत्वात् निश्चियोगरुद्रमेव यथा पशुनातपशुदौ यजुर्वादि निश्चित्

यैज्ञिकमेव यथा शक्यार्थदौ शक्यत्वादि । कृद्बैज्ञिकमप्यधिकं
मन्त्र-यथा मन्त्राय मन्त्रारम्भेति तद्वि कर्वाण्यवयववृत्त्या बोधार्थमेव
यथाचिच्च समुदायश्चात्रा कृद्गर्भमेवाभिपद्यते इत्यपदेवात्मनम् ।
मौल्यादीकृत्यादौ तु मन्त्रार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोध्यवत्तया मौल्ये अवाधि-
क्यं मोक्षदत्तादौ अक्षयमेव नतु ततोभिपद्यते ।

कृद् मन्त्रं कश्चरति विभजते च ।

कृद् संज्ञेतवग्रामं सैव संज्ञेति कीर्तयते ।

मैमिस्तिकी पारिभाषिकौपाधिक्येति तद्विदर ।

वज्रान् वादृशार्थे संज्ञेति तमेव नतु यैज्ञिकमपि तद्वद् बोध
कृद् नतु पशुजदिनां न तथा कृद् नतु सैव संज्ञापदेकमित्यप्यते नतु
कृद् नतु संज्ञापि नास्तीत्याकारभेदे येन विभागश्चाश्रितः स्यात् ।
संज्ञापान्न भवेत्तदेव । मैमिस्तिकी पारिभाषिकी कौपाधिकी चेति
शक्यवत्तादयस्तु न संज्ञाः संज्ञेतमव्याख्यादिति वक्ष्यते ।

ये तु कृद् स्य आत्मन्तुर्विधत्वमाहुस्तन्मनुष्यस्यति ।

आतिप्रत्ययवत्त्वमैहिकैः संज्ञेतवत्तया ।

आतिप्रत्ययविभेदेन चातुर्विध्यं यदे जम् ।

मौल्ययादीनां मोत्यादिजात्या पश्चादग्रादीनां चाक्षुक्षधनादि-
प्रत्यये धन्य विमुनादीनां पुण्यदेवादिभूतेन चक्षुष्यतादीनाञ्च
अन्त्यानां धर्मजादिवृत्तवृत्तिमन्त्राणातुर्विध्यमेव कृद् नतुमिति ।
वदुर्गं दक्षत्राणाञ्चैः प्रत्यये देव प्रदीयन्ते आतिप्रत्ययवृत्तिना ।
चातुर्विध्यादमीनाञ्च अन्त उल्लेखतुर्विधरति तदेतन्मनुष्यमनुर्गो-
दीनामन्मन्त्रादीनाञ्च अन्त्यानामपरिग्रहायत्वा परिग्रहकमन्त्राभिः ।

मैमिस्तिकसंज्ञां चक्षुष्यति ।

१. चाक्षुष्यवत्त्वमैहिकैः संज्ञेतवत्तया ।

आतिप्रत्यये हि संज्ञेतवत्तयाभीमं सुदुष्करम् ।

ननुम आत्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा यथा गो-
 चेनादिः सा हि गोत्वचैतत्तादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकर्मनिश्चये
 ननु गोत्वादिकातिमात्रं गोपदं गोचैः सङ्केतितमित्याकारकयद्वाङ्मा-
 नयेत्यादौ गोत्वादित्वा गवादेरन्वयानुपपत्तेः एकप्रकृत्यग्रहस्यान्यानु-
 भावकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । ननु गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मताकत्वे-
 नैवानयनादेरन्वयधीर्गोत्वादिकर्मतात्वेन यदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वयवृद्धिं
 प्रत्येव हेतुत्वात् सुबर्धकर्मत्वादौ स्वाभ्यवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य
 गोत्वादेः साक्षात्कृत्वात् गवादिकर्मताकत्वेन बोधस्तत्परकारणमात्रे-
 षात् कर्मत्वं गौःकृत्तित्वगोत्वनिष्ठकर्मतात्वादानयनं गौःकृत्तित्वकर्मताकं
 गोत्वकृत्तित्वकर्मताकत्वादित्वाद्यनुमानसामुत्थात् । नच वक्तुं गवा-
 यद्गोत्वप्रकृत्यं तत्त्वानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिप्रकृतमित्येवं यद्वादिपि
 मुहुर्गोत्वस्यान्यथेवाधायितः गोत्वत्वावच्छिन्नप्रकृत्यप्रकारकज्ञानत्वेन
 तथात्वे च काश्चवाङ्गोत्वावच्छिन्नप्रकृत्यप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं
 गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति वाच्यं गोपदं गोत्वप्रकृतमित्याकारकज्ञानत्वेन
 हेतुतायां मुहुस्यैव गोत्वस्य विविधितानुसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थे विविध-
 त्वेन गोत्वत्वादिप्रवेशगौरवस्यायोगात् । नहि समवायानुसम्बन्धेन
 जातेः प्रकाशतायां धर्मावच्छिन्नत्वानियमोमानाभावत् अथ गौदि-
 त्यादिष्ववसायोत्तरनिर्णयं गोत्वेन जानामीत्याकारे तस्य ज्ञातसाक्षि-
 कात्मनोऽनुपपत्त्यात्वे वा ज्ञातिचाराच्च प्रागनुपपत्तिव्या गोत्वत्वादे-
 क्तनोपपत्त्यायोगात् । एतेन जातेर्निर्वाच्यप्रकारत्वस्य समवाय-
 संसर्गावच्छिन्नत्वनिवृत्त्यात् केवलस्य गोत्वादेः प्रकृत्यर्थे विविधतया
 सुबर्धकर्मत्वाग्ने च परस्परव्या प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रकृत्यर्थं उक्त-
 म्भवत् न च ज्ञातिचारात् । नचैवं ज्ञातो गौः यदं गौदित्यादिप्रत्य-
 योऽपि प्रमा स्यात् काश्चिदादिसम्बन्धेन गोत्वादिति तत्प्रकारकत्वा-
 दिति वाच्यं ज्ञातिचारादिसम्बन्धेन गोत्वादेः प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्य-

विश्वप्रकारवान्भवेन वाह्यसतेः प्रमात्वाभोग्यात् स्वयंवा वृत्-
त्वादिजातेः संज्ञानसमवेतसमते संयोगोच्य इत्यादिपतीतेः क्षण-
क्षणेन प्रमात्वात् दुर्गादिवापत्तेः ब्रह्मस्येव प्रमात्वात्वापि काचोर्जादि-
त्यादिवैधस्य निवृत्तमोक्षवाद्यभेदावगाहितेनैवाप्रमात्वात्सम्भवाचेति
भट्टमतानुवर्तिनः । तन्मन्त्रं विनाप्राप्त्येवं प्रमानयेत्यादिभोग्यादि
कर्मत्वाकालेह्नामयनादेरग्नयवोध्यस्यानुभवितात् । तैर्मन्त्रैस्तीक्षादौ
मुद्रागोत्रे गतिमन्त्रवाद्यग्नयस्यानुभवेनास्यर्चनात् गोत्रत्वाद्यनुपस्थाप्या
य गोत्रं गच्छतीत्याद्यनुभवस्यासम्भवात् साध्यवृत्तित्वसम्भवेन गति
मन्त्रादिहेतुना गवादौ साक्षात्सम्भवेन गतिमन्त्रवाद्योपस्य अभि-
चारारिदोषेन दुःश्रव्यत्वाच्च । यतेन कर्मत्वादौ गोत्रादेः साध्यव
वृत्तित्वसम्भवेनाग्नयवोद्योपस्य कर्मत्वस्य गोत्रवृत्तित्वं गोत्रवृत्तित्वं
विनाग्नयप्रसन्नित्वानुपपत्तिधीसहस्रतेन गामित्यादिवाक्येनैव कर्मत्वं
गवाद्यमित्योपादानिकोत्पत्तिरित्युक्तं नोभ्यति । श्रीकरमतमप्यनादेवं
मिथोविरुद्धाभ्यां प्राक्तनार्थावृत्तित्वाभ्यामवच्छिन्नवोध्यप्राप्तीकालेन
प्राक्तनप्रपत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधोपादानिकवोध्यस्य जननायोगाच्च ।
यत् गोत्राद्यते तैर्मन्त्रमिति सर्वत्र गोत्रादिजातिप्राप्तेनैव गवादि-
यदेन लक्ष्यतया गोत्रादिविशिष्टा कर्तृव्याप्यते चास्तीनां वज्रत्वेनाग्न-
यस्यत्वेन च तत्र शक्तौ रक्षय्यतात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि यद्युक्तत्वा
वीजत्वात् वदाहर्मन्त्रनाद्याभ्यां जातेरुक्तित्वनाशित्वे न हि कश्चि-
द्विद्यति । नित्यत्वाश्चक्षुर्वीवायव्याहोक्ते हि विशेषणं इति
तदपि तुल्यं कर्तृविनाशतायां गोत्रादिजाते गवादियदस्य मुख्य
प्रयोगाभावेन तन्मात्रस्याशक्यत्वे तदति गवादौ पञ्चमाया वस्तु-
मन्त्रवत्त्वात् प्राक्तनसम्भवेनैव शक्यत्वात् । नच गोत्रव्यो महिष
इत्यादौ पञ्चमर्थेऽवधित्वे प्रतियोगित्वे वा साध्यवृत्तित्वसम्भवेन
मुद्रस्य गोत्रादेरग्नयवाप्यविशेषाच्च उच्यते । मुख्यप्रयोगः यच्च

पक्षयोः। कार्येऽवधित्वादेौ शक्तिरित्येतावन्नेत्यात्मसंज्ञेन प्रकृत्यपेक्ष
मवादेरन्वयबोधकत्वात्। अन्वयाः। मोत्याद्योर्भक्तिप्रतिष्ठा मोत्यादेन
वेद्यते। कृत्तित्वयौगपक्षमतेः वक्तुः। मुद्रस्य मोत्यादेः। आन्वयी
प्रकारतायाः। समवायावच्छिन्नत्वविषयानुसंधावधित्वादेौ। कावन्नेद्य-
त्वादिसम्बन्धनान्वयोदुर्घटयव। अत्र। घटइत्यादिप्रतीतेः। समवायेन
प्रमात्मानुद्वाहदुर्घटत्वमतेनां तात्त्विकप्रमादिति ।

प्राभाकराणाम् मोत्यशक्तत्वेन ज्ञातं यदं तादृशेषु मोत्यादत्वाव-
च्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतोमोत्यशक्तियद्वाह मोत्येन। गवाद्यादेः। नवा। अन्व-
त्वादित्वा मोत्यमधिगोऽतिप्रसङ्गः। नचैवं जातेरिव शक्तेरिव
अन्वयमवावृत्तत्वं नहि गवादिपदस्य द्रव्यत्वं अन्यत्वमपि तु अन्यशक्त-
धीनिवृत्तत्वं तच्च मोत्यस्येव मोत्यविशिष्टकृमितिषाच्च। गवादिपद-
धर्मिकस्यद्रव्यत्वात्मानत्वावच्छिन्नशक्तधीनत्वतावच्छेदकत्वेन मोत्या-
देरेव। अवादिद्वयवच्छेदात्। मोत्यशक्ततापेक्षया मोत्यशक्तस्य मुद्रतया
तन्मात्रत्वस्य मोत्यादौ प्रतिजनकत्वानवच्छेदकत्वात्। अतएवान्वयमुदे-
रात्मसात्त्वस्यावगाहित्वेऽपि न तेषां पदप्रत्ययत्वम्। अस्तु वा मोत्यादि-
शक्तत्वेन ज्ञातं यदं मोत्यादिशक्तत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्विकेयतया
तादृशशक्त्यं प्रति समवायेन मोत्यस्य नियामकत्वकल्पनाच्च नाति-
प्रसङ्गः। मोत्यादिना। अवादेरिव। गवादेर्मोत्यादिनान्वयबोधत्वावच्छिन्नं
प्रत्ययि विनिगमकाभावेन मोत्यादिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष
मोत्यशक्तत्वावच्छिन्नं प्रत्येव मोत्यस्य तत्त्वज्ञत्वज्ञानस्य च द्वयोः कारक-
ज्ञानमेव साधयत्। वस्तुतोमोत्यशक्त्यं प्रति मोत्यशक्तिकानमेव हेतु-
मंतु मोत्यमपि कालिष्यत्वे। अस्तुत्यविनिषेधत्वनिघमदेव मोत्यादीना-
न्वदिवद्यत्वसिद्धेः। प्रमादविरुद्धेव। मोत्यादिना। अवादिनिवृत्तत्वस्य
तन्नासिद्धेः। यद्यपि जातेर्विवृतत्वं तन्मवावच्छिन्नविबुधता
विरुद्धमिति न जातिर्मोत्याद्योपपत्तेः। कापोमोत्यवानिकादिबोधे

[illegible]

साक्षात्कारादिवत्तद्वैति परामर्शादिप्रयोजकता न स्यादनुमित्तमिति
 सामान्यं प्रतीतिं प्राप्त्यादिना हेतुत्वस्य साधनेनैव सिद्धत्वात् यत्तद्वैति
 सङ्गततत्परामर्शाद्युत्तराभासस्य तत्प्रकारस्यैव वा यत्ते साध्याक-
 माहित्यविधमादेशानुमित्तमिति । प्रतिगिकतपक्तासद्वैतिवसिद्धेः ।
 किञ्च गेत्वप्रकारं न गेत्वसमर्थत्वं यस्य धीरन्वयधीहेतुरप्रसिद्ध-
 त्वात् नापि तद्वैतिव्यभिचारात्मकं परार्थात्तरं तत्र व्यापारभावात्
 न वा गेत्वानुभवजनकत्वं वटादिपदस्यापि गेत्वप्रकारत्वात्तत्संस्तस्यापि
 गवादिपदाकाङ्क्षादिसाधियोगे गेत्वानुभवजनकत्वात् नच गेत्वानु-
 भवसामान्यं प्रति हेतुत्वन्तया गवादिपदेऽप्यसत्त्वात् नापि गेत्वानु-
 भवजनकत्वं प्रकारकनित्यसङ्केतवचनं तादृजसङ्केतवचनमात्रं वा गेत्व-
 प्रकृतत्वमिति साधितं गोपदं गेत्वेन गवानुभवस्य जनकतया न सङ्गे-
 तितमित्यादियत्तेऽपि तस्य यथादेशेन गेत्वान्वयधीप्रसङ्गात् किन्तु
 गेत्वेन गवानुभवस्य जनकतया सङ्केतितत्वं तथा तथाच पदवैतिर्यक-
 तन्त्रान्वयेन गेत्वप्रकारकत्वाच्च प्रति हेतुत्वमात्रं गेत्वस्यैव तद्वैति-
 कस्य गेत्वपि विषयविधिवान्वेदकत्वादवश्यं गेत्वादिनिमित्तो गवादि
 गवादिपदस्यार्थः ।

स्यादेतत् निरुक्तस्यैव सङ्केतस्य कुतः प्रथमतोऽयहः गोपमानात्र
 गोवात्र विवरणात्र प्रसिद्धार्थशब्दसामानाधिकरण्याप्रापि वाक्य-
 शेषादमीमांसां शक्तिरूपमूलकत्वेन पूर्वं एतन्मस्य कस्यापि तदसत्त्वा-
 दस्य जाह ।

सङ्केतस्य यहः पूर्वं तदस्य व्यवहारतः ।

यथादेवोपमानाधीः शक्तिधीर्मान्यैरसौ ।

प्रथमं पदेयु सङ्केतयहोदस्य कृत्यस्य शब्दाधीमन्वयव्यापारदेव
 वाक्यानां तथाहि ग्रामानयेति केनचित्प्रियमेव नियुक्तः शब्दान् कृत्यस्य
 कदाचित्तेऽर्थे प्रतीत्य तद्वचनस्य कदाचित् तद्वैतिव्यभिचारात्तत्तद्वैति

अथानयनं सञ्ज्ञोपरप्रवृत्तिवत्त्वं चेष्टात्वात्तदीयवत्त्वानादिविदित्तु-
नात्वं इति अथानयनप्रवृत्तिः सविषयधर्मिककार्यान्तराधानवत्त्वा प्रवृ-
त्तित्वाविभक्तप्रवृत्तिवदिति प्रवृत्तेर्गोशानयनधर्मिककार्यान्तराधानवत्त्वर्थ-
प्रसाध्य अथानयनञ्ज्ञोपरतत्त्वानमस्तद्वारकहेतुर्वा कार्यात्वाद्दृष्टवदित्येव
मनुमिन्यामः समुपनिमित्तत्वात्तात्त्विकात् कुतं वदन्नात्ममेव तदवधारण-
कारकत्वेनावधारयति तद्वत्त्वत्वात् अवादिषदानां प्रत्येकमाकाशयोदा-
येन अवादिषद्भौ अनेकत्वमवस्थानतिप्रसक्तये अवादिषत्त्वेच्छा तदनु-
कूलत्वं कल्पयति । प्रस्थात्तु क्वचिदुपमानात्प्रवृत्तिप्रवृत्ते यथा अवादि-
षदप्रवृत्तिधीसाधित्वं न मोसादृष्टातिदेशवाक्याद्वयधरात्वात्तद्वैभो-
त्तरं अथवात्वात्त्ववच्छिन्ने मोसादृष्टादृष्टाद्वयधरात्वात्तद्वयधरात्वात्तद्वै-
कचित्तवाक्यत्वात् यथा कर्माणि द्वितीया कर्मादि पदकौष्यमित्या-
द्यनुशासनात् कर्मात्वादौ । द्वितीयादेः क्वचित् कोवावयि यथा मुके
शुक्रादयः पुंसि मुञ्चिषिष्यान्तु वदति । स्त्रीतं मुके तववधोः पुञ्जीनः
प्रिषिरो जवः । चूर्णे दोहः समुत्पिषिषिष्यौ भृङ्गमाकुले इत्यादि
कोषेभ्यः श्रुत्यादौ श्रुत्यादिबन्धस्य । क्वचिदिवरत्वादपि यथा पर्वति
पाशं करोतीति तुल्यार्थकवाक्यात् कृत्वादौ तिक्तादेः । क्वचित् प्रवि-
जार्थबन्धसामानाधिकरण्यादपि यथा भीक्षुस्यार्थवान् वायुर्निस्सृज
भूर्तिमन्मन इत्यादौ ह्यभूत्यस्यार्थवदादिषु वाक्यादियदस्य वाकु-
त्वादिजातेरतीन्द्रित्वेन कल्पयतकदवच्छिन्नस्यानुपस्थित्या तत्र क्वचित्
यद्वायोगात् यथा वा समुद्रात्पाकद्वृतां कन्यां ददामः कुकुद । दन्त
इत्यादावुक्तरीत्या कन्यादायादिषु कुकुदादिपदस्य । क्वचकारतदौ
मधुरं रौति पिब इत्यादिषु न युक्तमुक्तकमेव अस्ति यदस्योदा-
हरणं तिङ्गर्थे चर्माद्यभेदेन नामार्थान्यथस्यान्त्यप्रत्वात् प्रत्ययसिद्ध-
वोक्तिरनुशासकवच्छिन्नस्य चांशवेन पिबन्नपदस्य इत्यनुवन्देदाह ।
क्वचिवाक्येवादपि यथा अवपदस्य क्वचु प्रभृतौ श्लेष्मादां दीर्घश्लेष्मे च

विद्यानां शब्दद्वारादेकमात्रज्ञेः । यद्विद्ये तु न ब्रह्मत्वात् नानार्थत्वस्य
 आन्वयत्वात् । यवमयस्य कर्मवतीति श्रुतौ न ब्रह्मद्वारादेवेत्येव
 सर्वज्ञत्वात् । भावते पक्षस्तत्रम् । मोक्षमात्रात् तिर्यग्नि यथाः
 यद्विद्ये तद्विद्येति विचार्यमाणत्वात् प्रवर्तमानादन्वये वाहीर्ध्वकस्य
 यवमदस्य प्राप्तिरयम् । यथासा क्षाराव्यक्तानोऽपि ह्येमेन वजेते-
 त्यादिष्विष्टे जीभूतेभ्यः यत्र दःखेन सम्भिन्नं न च यत्नमनन्तरम् ।
 यमिच्छावोपनीतं च तत्पुत्रं स्वःपदास्यदमित्यादिवाक्येभ्यः सदादि
 पदस्य ।

ननु यवद्वारादनुमितेर्गोवाद्यानयनार्थमिच्छाकार्यत्वयुक्ताने
 पदानां प्रथमतः कारकत्वं साक्षाद्ब्रह्मदत्तावच्छेदेनैव मृहीतमनुवर्तित
 त्वादित्यदुपपत्तये शाब्दसामान्यं प्रत्यक्षत्वं कार्यतावाचिपदस्य तत्-
 साक्षाद्ब्रह्मदस्य वा हेतुत्वमुपेत्य तत्रापि कार्यं केवलकोषादितः प्रक्ति
 यद्वक्तव्यं विध्यनाकाङ्क्षत्वेनार्थवादस्य "शाब्दबोधान्मन्त्रकत्वादिति
 प्राभाकराद्यङ्गा निरस्यति ।

कार्यत्वस्यान्वयज्ञाने प्राप्ते हीनापि हेतुता ।

पदानामर्थवाक्येभ्यः पक्षाद्बोधादुपेत्यते ।

साक्षाद्ब्रह्मदत्तावच्छेदेन कार्यताधीजनकत्वं पूर्वमृहीतमप्युक्तं
 कारकत्वार्थादेभ्यः शाब्दबोधानुरोधादुपेत्यते पूर्वमृहीतस्यापरि-
 हार्यत्वानियमात् प्रतिविम्बिते वस्तुनिःस्पृष्टाभिकारात् नवोपस्थित
 धर्मावच्छेदेनैव जनकत्वस्य यद्विनियमः यद्विनियमं देयद्वयमित्यादौ
 तद्विद्यमानावधिचरत्वेनापि यद्वात् अन्यथा न्यथास्मात्प्राप्तयेकैव
 दुर्भावात्पत्तेः । न च कार्यतासाक्षाद्ब्रह्मदत्तान्तर्भावैवैव शब्दानामन्व-
 याभ्युपगमे तुल्यस्य मृतादर्शवादस्येव न शाब्दधीः परस्परसंसर्गा-
 यद्विद्यमानमाकाङ्क्षान्तरकत्वेन गौरवादिति वाच्यं कार्यतातिराकाङ्क्ष-
 पदान्तर्भावैवैव शाब्दधीहेतुत्वस्य कथमन्य विहितत्वे न शाब्दधी-

दिश्यादिः सुवक्तृत्वात् उभयवाच्यत्वमनतेदानुभविकत्वेनैकत्रेयस्य
दुष्कृतत्वादिति हिम् ।

पारिभाषिकीनौपाधिकीश्च संज्ञा क्रमेण चक्षवति ।

उभयवृत्तिधर्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी ।

नौपाधिकी ननुगतोपाधिना वा प्रवर्तते ।

उभयवृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारिभाषिकी कथंकाश
दिश्यादिः साहि दितयावृत्तिमैव शब्दादिना रूपेण तथाचक्रमभि-
धत्ते नपाकाशादिपदस्य गगनादौ निरवच्छिन्नेव शक्तिः पटादिपद-
स्यापि पटादौ तादृशपक्षप्रपत्तेः पटे शक्तमपि पटपदं न पटत्वाव-
च्छिन्नशक्तिमदित्यादियचेत्तदं ततः पटत्वविरहितस्याननुभवाद्भव्यं
तच्छिन्नवच्छिन्नेति चेत् शक्यवति शक्तमप्याप्तपदं न शक्यवत्पाव-
च्छिन्नशक्तिमदित्येवंयद्वाप्यामाकाशादिपदाश्च शक्यवत्त्वेन नमस्तस्य
प्रतीतिवत्तत्वापि शक्यवत्त्वावच्छिन्ने तच्च शक्तिरिति विभाष्यताम् ।
यत्तेन पटत्वाद्युपपत्तिते धर्मिस्थेव शक्तियदस्य तादृशेन पटत्वनु-
भवं प्रति हेतुत्वाभावात् पटादिपदस्यापि पटत्वावच्छिन्ने शक्तिः
पदना पटत्वाद्युपपत्तितच्छक्तिश्चेति शिरोमण्युक्तमपि प्रस्युक्तं
शब्देऽपत्तिते धर्मिस्थि शक्तियद्वादेवाकाशादिपदात्तदंशे निर्मि-
कल्पकान्तकस्यद्वयसम्भवाभवाद्येत्यत इति तु नानुभविनं नवा
यैत्तिकम् । या नानुगतोपाध्यावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा सा नौपाधिकी
यथा भूतदूतादिः सा हि सचेतमावृत्तिविधेयमुपपन्नवार्ताहाराद-
त्वाद्यनुगतोपाधिपदकारेणैव प्रवर्तते शब्दादिस्तु ससङ्कल्पेनोपाधि-
रपि नानुगतोदितमावृत्तिवादेन पारिभाषिके गगनादिपदे नाति
प्रसङ्गः । पटत्वादेः संज्ञावृत्तिमते यदि पटादिपदं विचक्ष्य
संज्ञावत्त्वेन शक्तं तदौपाधिकमेव नदित पराशरया वैचक्षण्यावच्छेद

तदा नैमित्तिकमेव वक्तुम् । सामान्यस्य शब्दस्यैव व्यवहारः प्रकाशस्य
समवायेनैवेत्यभिहितं प्राप्तिरिति ।

ये तु जात्यवच्छिन्नसङ्केतकतामपि चैवादिपदानां पारिभाषिकत्वं
मात्रसंज्ञेयां मते नैविध्यामन्यथा निर्वर्त्तितम् ।

वदाधुनिकसङ्केतशक्तितात् पारिभाषिकम् ।

जात्या नैमित्तिकं शक्तमौपाधिकमुपाधिना ।

यथार्थं यन्नामः धुनिकसङ्केतवत्तदेव तत्र पारिभाषिकं यथा
पिचादिभिः पृचादौ सङ्केतितं चैवादि यथावा शास्त्रसङ्केतः सिद्ध-
भावदौ पक्षतादि । जात्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम नैमित्तिकं यथा भोगव-
त्तादि । वदपाष्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम तदौपाधिकं यथकाशपञ्चादि ।
आधुनिकस्तु सङ्केतोऽन शक्तिर्नित्यस्यैव तस्य तथात्वात् । तदुक्तं भर्तृ-
हृदिजा । आधुनिकश्चाधुनिकः सङ्केतोदिविधोमतः । नित्य
आधुनिककथं वा शक्तिरिति शीयते । “ कादाचित्कश्चाधुनिकः
शास्त्रकारादिभिः कृतमिति । नच पिचादिना सङ्केतिते चैवादि
पदे नित्यसङ्केतवत्त्वे मानमस्ति द्वादशेऽहनि पिता भानं कुर्यादिति
श्रुतेः पितृकर्मस्यसङ्केतविधायकमात्रत्वात् चैवादिपदस्य शक्तिमत्त्वे
पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापाताच्च तस्य तन्निमित्तत्वादित्युक्तत्वात् चैवादिपदानां
मिव पादसोकादिशब्दानां सङ्केतवत्त्वविशेषेऽपि न तेषां धर्मकर्म-
स्युपयोगः साधुर्भाषितव्यं नापभूषितं वै ॥ स्नेहकृतवै इति कुत्सा
तत्र तन्निमित्तेणात् स्नेहकृतवै स्नेहकृतसङ्केतितैः । सरादिशब्दानां
रासभादौ स्नेहकैरिवाव्यैरपि सङ्केतितः । ननु गवादिपदं गोत्वा-
दिनेव संख्यानप्रभेदेनापि विशिष्टवत् प्रवादौ शक्तमिति तथापि
तदौपाधिकं स्यात् न स्यात्तत्त्वत्वाविज्ञेयेऽपि गोत्वावयवेत्तुवा मृदस्त्वेन
संख्यानस्य गवादिपदस्य कृतत्वावच्छेदकत्वात् । नच संख्यानमशक्तमेव
गवादिपदस्येति रेकमीयं गवादिपदाङ्कोत्पादिजात्या इव साक्षादि

अथर्वविद्याप्रकाशिकायि निबन्धयोगवादेऽनुभवेन तस्यापि तन्मन्त्राणां
तथाप्युक्त्यासूचं जात्याकृतिसंज्ञयक्तुं पदार्थमिति यदाचो गवादि
परस्परार्थः निबन्धप्रत्येकाभावेनैककलनम् अथवा विभिन्नशक्तौ
विद्यमानितानामेव तासामनुभवेनैवैर्निबन्धः सुखोवेत्यादौ चक्षुष्या-
भावस्य च प्रसङ्गादिति साम्प्रदायिकाः । नञाक्तुं जातिव्यक्तेः प्रादेवैक
शक्तिप्राप्तये सैः प्रमेककलनं जातिव्यक्त्युक्तं संस्थानं पृथगेव प्रत्येक
शक्त्येकपदोपस्थाप्योऽप्याकृतियुक्तोऽभिधानं यथोक्तं गवादिप्रत्येक
शक्तिवैचित्र्यात् अतएव संस्थानानुपस्थितौ केवचमोपस्थाप्येव
व्यक्तेरवगमः प्रत्येकं सम्भवति । यथैव संस्थानव्यक्तेः प्रादेवैकशक्ति
शोभादिभावावेव प्रत्युक्तं तद्वैशिष्ट्यं पदार्थविधया युक्ता
मिवास्मान् वाक्यार्थ इत्येव किं नञात् न स्यात् समवायेन शोभादि
मन्त्रेष्वपि परस्परस्य संस्थानवतः परममनुभवेनाप्यन्तात् प्रकृतानां
किञ्चिदर्थवच्छिन्नत्वनिवृत्त्यात् शुद्धशोभादौ तदवगच्छेत्त्याह ।
निधौवैशिष्ट्यविधिराभां चक्षुष्यसूर्यताभ्यामवच्छिन्नैकशक्तिमतः शुद्ध
वत्तपदस्यैव शोभसंस्थानप्रभेदाभ्यामवच्छिन्नैकशक्तिमतोऽवगच्छेद-
स्यापि जात्यवच्छिन्नशक्तिमतस्य नैमित्तिकसंस्थानेऽपि नैमित्तिक
संस्थानं सख्योपाधिमात्रवच्छिन्नशक्तिमतस्य नञात्तत्त्वादिति
यन्तुमिति । सौमनाहतियत्वं न संस्थानपरं परन्तु कदम्बशुक्लपञ्चानर
निबन्धकार्यत्वं जातिव्यक्तेः प्रादेवैकशक्तिमतस्य समवायादेरपि
सम्बन्धविधौ गवादिपदप्रत्ययेन तदनुक्त्या मुनेभ्योऽनतामने ।
जातिव्यक्त्युक्तं जातिसंस्थानाभां गवादेरवगमोऽवगच्छेदस्य जात्याकृति
विशिष्टे शक्तिभूमेव चक्षुष्या वा सम्पाद्य इति पुनर्गवादेरुक्तौ
अथर्वविद्याप्रकाशिकाः ।

तत्त्वं नाम तत्त्वमिति ।

वाह्यार्थस्य सम्बन्धवति प्रकृत्युक्तं वदन्ते ।

तत्र तद्वचनं नाम तन्मन्त्रिविधुरं वा ।

गार्हपत्यसम्बन्धवति यज्ञान सङ्केतितं तदेव गार्हपत्यं चक्षकं
 यदि गार्हपत्यं अस्तिमूर्त्यं भवेत् सैत्यकार्यस्य ब्रह्मण्युपगमसम्ब-
 न्धित्वि चकारादिषु तुरगादावपि ब्रह्मण्येव अङ्गादवस्तु तीरादा
 वसङ्केतिताः तत्सम्बन्धितीरादिब्रह्मत्वेन मृचीताश्च तीराद्यन्वयं बोध-
 यन्तीति तत्र चक्षका एव ब्रह्मत्वे पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापत्तेः तस्य तद्या-
 प्यत्वात् कथञ्चित्तीरादिसम्बन्धित्वेन मृचीतादपि अङ्गादिपदातीरादे
 रन्वयबोधेन तीराद्यब्रह्मत्वे सति तत्सम्बन्धिताभावनु न कथञ्चा
 अङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि अङ्गमङ्केतिभागस्य विवक्षितकथ-
 नायाः सन्नेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गात् । एतेन तीराद्यब्रह्मत्वे सति
 तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्धानुभावकत्वं वा तद्वचनत्वमिच्छति
 प्रस्तुतम् अपभ्रंशस्यापि कथकत्वापाताय न्येष्टापत्तिः अस्तिचक्ष-
 कान्यददृष्टिमन्त्रे तस्य साधुतापत्तेः परसाधुतायां कृतिमन्त्रस्यैव
 तन्त्रत्वात् । किञ्चानुभावकत्वं यद्यनुभवस्योपप्रायकत्वं तदा घोषादिबह-
 लाङ्गाङ्गस्य अङ्गादिपदस्य तीरकथकता न स्यात् तेन तीरसम्बन्धिना
 तीरस्थानुभवाजर्जनात् सङ्ख्ययोग्यत्वानु अङ्गाङ्गमिति वाक्यस्य
 दुर्भावं तस्याप्याधेयताधार्मिकनीरानुभवं प्रति तीरार्थकनानोक्त-
 सप्तमोत्थेन तद्यात्वात् तीराधेयत्वस्य च तीरसम्बन्धित्वानपायात् ।
 तत्र वाक्यमपि चक्षकं भवत्येव कथमन्यथा चिन्मसुसमदायस्य चक्ष-
 कत्वा चिन्मोक्षमिनां बोधः कथं वा अभीरायां नद्यां घोषइत्यादौ
 अभीरनदीतीरस्य नहि तत्र नदीपदं तीरकथकं अभीरायामित्य-
 ष्यादन्वयापत्तेः नहि तीरं अभीरं नापि अभीरापदं तथा नद्यामित्य-
 ष्याद्येवमपत्तेः नहि तीरं नदी तक्षशाङ्गमेव तत्र अभीरनदीतीर
 कथकमिति जीर्णसङ्गाः तत्र अभीरायां नद्यामपि विभक्त्युक्तभाष्य-
 तादृक्तीरकथकत्वे घोषादायाधेयत्वेन तदन्वयानुपपत्तेः समासादन्वय

नामार्थबोधैरन्वयवशास्त्रवशात् । एतेन तादृशवीरवृत्तिमावा-
नेन सङ्ग्रामस्य कष्टकषाधि न भिक्षारः तादृशतीरवृत्तेषु कष्टस्य
लोकादावभेदेन तदन्वयायोगः समासभिन्नस्य नामार्थबोधैरन्वये
कष्टोः समानविभक्तिकत्वस्य तत्त्वत्वात् । नच गभीरायां नदीति
भाष्यस्य तादृशतीरकक्षकत्वं तदर्थे विभक्त्यर्थस्यानवधारितेर्नहि स
भाजः प्रकृतिर्देन तदर्थे विभक्त्यर्थस्यानवः स्यात् गभीरायां नदी
त्रयेत्यादितोऽपि गभीरनदीतीरवृत्तिर्भाष्यादिबोधोपपत्त्यागस्त
वाक्यादन्वयाच्च तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदीतीर-
कक्षकं पदान्तरम् तत्र तात्पर्यस्याहकमिति सिद्धान्तविदः । अह-
पटाद्यनुकारकस्य ऊर्ध्वदादिकोऽभस्य च क्षानुभाक्कत्वमपभ्रंक्षानामिव
वृत्तिभूमादेव गौर्वाहीकृत्यादौ तु अक्षार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधक-
तया मैत्रं गवादिपदं गोसदृशदौ कक्षकमेव न ततोभिद्यते ।

स्यादेतत् सूत्रं विकसितवृत्तमित्यत्र विकसितपदेन विकृतार्थं
कक्षकया मुखस्य प्रकटितवृत्तवृत्तानुभाषोत्तरकाचं कुसुमसुख
सौरभादिसरवं तस्य कक्षकामूलकवृत्तमशा दृष्ट्या बोध्यत इति
रुद्रादिवृत्तवृत्तमपि अक्षान्तरमाश्लेयं नहि तत्र विकसितादिपदं
कुसुमसदृशादौ रुद्रमसङ्केतितत्वात् नापि शैशिकं श्रावयवदृष्ट्या तद-
प्रायकात् नच कक्षकं उपपत्तिरार्थान्वयानुपपत्तिधीरूपस्य कक्षका-
बीजस्य तत्कालत्वादित्याहुर्हारिकाः तत्र वदन्ति अन्वयानुपपत्ते-
र्कक्षकाबीजत्वं न तत्कालकत्वं अक्षसम्बन्धाद्यामिकाया कक्षकायास्तद-
जन्तत्वात् नापि तज्जापकत्वं मुखार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि
प्रमाणात्तदेव तद्वृत्तमभात् अतएव न अक्षार्थतात्पर्यस्याहकत्वमपि
प्रकरणादितोऽपि अक्षार्थपदत्वग्रहात् नच कक्षकाजन्तान्वयबोधं प्रति
तस्याः कक्षकमेव कक्षकाबीजत्वमिति साम्प्रतं यत्किं प्रवेष्टव्येत्यादौ
व्यभिचारात् तादृशवेनुतायां प्रमाणाभावाच्च । अथापि नामार्थ

ब्रह्मैः प्रकरणादिसाधिकादेकविधाभानर्त्ताज्ञानवबुद्धेरनन्तर-
मन्त्रविद्यावामन्त्रानुभवः सङ्गद्यस्तु यथायं गौरवितोमहान् इत्यादौ
यथाया वचसा नात्रासङ्कादङ्गावां इति वेदनानित्यादौ । यथाय
मनुमेव न ब्रह्मिणीप्रभवः प्रत्यार्थबुद्धौ तत्परत्वाद्वास्तु तद्वाचक्य-
रवाचयनमस्य वा हेतुत्वेन तदसत्त्वात् नापि सङ्गवाप्रयुक्तः प्रत्यार्थ
तद्वेदोक्तत्वं परम्यभिधानमूक्यज्ञानवैव सम्पाद्यः तदुक्तम् अनेकार्थस्य
ब्रह्मस्य प्रकाशार्थैर्विभक्तिते । एकनार्थेऽभिधानमूक्यज्ञानान्वस्य
बोधिका इति चेत् तात्पर्य्यविशेषहेतुत्वस्य पूर्णं प्रकाशत्वात् अतएव
प्रकरणादीनामननुगतानां ब्रह्मिदसत्त्वेऽपि क्षत्यभावात् वक्तुः प्रत्यगा
युधत्वितागामैकविधानां प्रवार्थानामन्ययमतेरनन्तरं यथ्यविधाना
मन्त्रयमेवः स्यात् एतादयि तदनुदोधेन यज्ञनालीकारः नष्टैव
तत्तदर्थक्यप्रत्यक्षमानं प्रत्येव तत्तदर्थनिष्ठात्यर्थक्यप्रति-
बन्धकत्वात् तत्तदर्थानां यथाकथञ्चिदुपगमशब्देन मनसेव विविष्टधी
सम्भवात् मनोरथिकसुखप्रभेदपर्य्यवसितं समन्वारं प्रत्यपि ब्रह्म-
स्त्वेव मानसस्यापि बोधविशेषस्य हेतुतायाः सुवचत्वात् यज्ञनास्व
पदार्थान्तरस्य स्वरूपसत्तया अन्वयबुद्धौ तद्हेतुत्वस्य च प्रमाविर-
हेवासत्त्वाचेति संक्षेपः ।

तद्वर्णं मानं चिभजते ।

अहस्तार्थाजहस्तार्थनिष्ठाधुनिकादिकाः ।

अहस्ता विविधास्तभिर्लक्षणं स्यादर्थेयथा ।

आचिच्छब्दा ब्रह्माहनिच्छेद बोधकतया अहस्तार्थैस्तुष्टे
यथा लीरतादिना मृदादिपदस्य । आचिच्छब्दकोभयहतिना
ब्रह्माहनिमैव वा अर्थवानुभावकत्वादजहस्तार्था यथा मृदादिना
लीरततादिना च चटपदस्य । आचिच्छब्देतान्त्रेदधीभूतत-
मूलेन पूर्णपूर्णे प्रवार्थकत्वात् निष्ठा यथा कारकादिप्रकादेव

नवाक्षरमन्त्रानुभवकलाद्वयव्यादिपदस्य । चादिष्वयं पूर्वपूर्वैर्वाग्रूपेका
प्रत्याख्यत्वादाधुनिकी तथा घटत्वादिना पटादिपदस्य । आदिना
अन्त्यसहस्रप्रकारेण बोधकतया गौरवप्रयुज्यते तथा अग्रिमाक्षरक
इत्यादावभिप्रेतव्यत्वादिना अग्रप्रतिपदस्य । तदेवं विविधपदकला-
वन्त्याक्षरानां नामाणि जहन्त्यार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः । स्यादे-
तत् यदि तीरादिपदकतया मङ्गुदिपदस्य आनं तीराद्यनुभवे भवे
हेतुर्भेदप्युक्तकमेव कक्षकाणां विभागः न त्वेतदस्ति तीराद्यन्यवेषं
प्रति तीरादिपदकत्वेनैव पदज्ञानस्य चाशयेन हेतुतया कक्षकाणां
भेदभूभावकत्वात् गुरुकाभेदे शेषां स्पष्टेदित्वादेव शब्देन दृष्ट्यादि-
नेव गङ्गायां धाम इत्यादौ कक्षितेन तीरादिना सार्धमनुशीता-
संसर्गकस्यैव सप्तम्यर्थमित्यादेः नवबोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न प्रक-
त्यर्थान्वितस्यैव प्रत्ययार्थस्य अन्त्येऽन्त्यवबुद्धौ त्यजतवा तीरा-
द्यविशेषितस्य सौवर्ण्यधेयत्वदर्शनादावन्वयोभाषायात् । न च
शब्दस्यैव पदस्य संसाकाङ्क्षपदान्तरेऽप्यप्यर्थान्वितस्यार्थधर्मिकाव्यव-
साधं प्रति हेतुत्वादन्वयबुद्धौ च प्रत्ययस्य प्रवेशः कुक्ताः प्रविशन्ती-
त्यादौ नक्षत्रस्य कुम्भधरादेरन्वयविकीष्यत्वानुपपत्तेः कुसतिः यन्तु-
रित्यादौ लक्षार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्यानुभवितात् तद्व्याप्ये-
रिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भवत्येव कार्यतावच्छेदकस्य सङ्गोपाय
न अभिचारः ।

भैरवहृदं नाम वक्ष्यति ।

सायानि विहस्यन्त्यस्यैव सायानि वायानि चक्रन्ति च ।

योगसूत्रं न शक्यं विनाभ्यासि प्राप्नुयः ।

वज्रसंज्ञावद्वैतिसिद्धार्थेन समं साधयेत्प्राप्त्यर्थोक्त्यात् वज्रसंज्ञा
योगसङ्घट्टं ब्रूयाद्भुवनकालमयौचर्यादि तत्रिह कान्तार्निष्क्रियतां वज्रादि
प्रत्यक्षानां द्वैतिसिद्धयेन भुवननिर्वाणविना समं सन्निरूप्य वज्रादेरेक-

वानुभाषकं पञ्चममित्यादितः पञ्चजनिकर्तृ पद्ममिश्रमुभवस्य सर्व-
 सिद्धत्वात् । इवाहुं विज्ञेयैवमुद्गमपि मन्त्रपरपकारादिविदं
 वेदार्थविनाशतस्य स्वरूपस्यैव स्वरूपविनाशतस्यापि वेदार्थस्य
 वेदार्थं मन्त्रदे ज्ञेते इत्यादौ वेदार्थस्य मन्त्रपरपकारादेरिव मन्त्र
 भोजयेदित्यादौ समुदितार्थस्य मृदादेर्योग्यत्वेनाभ्युपनिषत् । योज
 स्वरूपं पञ्चादिपदमवयववत्त्वा स्वरूपमेव समुदायगुणत्वात् तावदव
 लम्बार्थमेवानुभाववति न त्वन्तं व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्तथैव साक्षात्कृतात् ।
 अतएव पञ्चमं कुमुदमित्यत्र पञ्चजनिकर्तृत्वेन भूमौ पञ्चमस्यत्र
 मित्यादौ च पद्मत्वेन पञ्चमपदस्य लक्षणेनैव कुमुदस्याप्युपयोगोक्त
 इतिवार्तिकम् । ननु युष्यं पञ्चम्यादौ पञ्चादेरन्यस्यानोच्चात्
 वेदार्थं पञ्चमपुष्पमित्यादौ निर्विभक्तिकेन पञ्चादिपदेनोपस्था-
 प्यार्थस्यान्यवधीसामान्यं प्रत्येकं तादृशपञ्चादिपदेनैव प्रत्येकं निरूप्य
 त्वं त्वम् एवं युष्यं पञ्चममित्यादौ अन्यवधोभेदार्थानादनुदोभेन
 सविभक्तितपञ्चादिपदेनैव स्थाप्यार्थान्यवधोभं प्रति स्वसमानविभ-
 क्तिकपदेनैव स्थाप्यत्वञ्च अतस्तदुपस्थापितस्य पञ्चात्तादेः कथं पदान्त-
 रानुपस्थापिते पद्मादाबन्धव इति चेदपञ्चमवृत्तिः सत्तेत्यादौ स्तुत-
 द्वाद्दसंज्ञेभि तद्वक्ष्यामस्तपञ्चममित्यादौ च स्वभिधारादुक्तव्युत्पत्तेः
 लक्षणेनेति नृणां । नच धेनुपदस्य धानकर्मत्वविशिष्टायां गवीव
 पञ्चादिपदस्यापि पञ्चात्तात्वादिविशिष्टपद्मादौ स्फुरितेवाहुं ननु
 योजस्फुरितिरिति साम्प्रतं चान्यत्र स्मृतशक्तिकेनैव पञ्चम्यादिपदेनैव
 रवाकाङ्क्षादिसाधिवेन पञ्चजनिकर्तृत्वादेर्वाभसम्भवे तद्विशिष्टस्य
 पद्मस्य गुणैः समुदायाप्रकृतादनन्वयत्वस्यैव श्रद्धार्थत्वात् । यद्यपि
 कर्तृत्वोक्तप्रत्यये एव पद्मत्वविशिष्टस्य लक्षणेनाभाससम्भवात्
 पञ्चमभासस्य तत्र शक्तिव्यतिता प्रकाशान्तरावस्थस्यैव प्रकृत्युक्तत्वात्
 निरुक्तत्वात् कृतिवर्णमानत्ववेदिवैक्यदार्थमेव कर्तृत्वोपयोगि

अव्ययस्य सम्भवित्वात् तच्चाव्ययवशानां ह्यस्तेरग्रहे ग्रहेऽपि वा पद्मादौ
तदर्थस्याव्ययवशीविरेधिधीदशावां पञ्चममसीत्यादितः पद्ममसीत्या-
द्यनुभवार्थमव्ययमप्युक्त्यादिविशिष्टे पञ्चमादिभागस्य कृद्विषये वा इव-
रवा प्रत्ययार्थवच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य पदार्थान्तरैवान्वयस्य श्रुत्यस्य
तथा इत्यर्थयोपस्थापितस्यापि पद्मस्यास्तित्वादित्वा सहान्वयानुपपत्तेः ।
अतएव पञ्चगुदिपदमृहीतशक्तिकस्य पुंसः पञ्चममसीत्यादितो
जात्यपि कर्त्तास्त्रीत्याकारकोमन्वयबोधः प्रत्ययमात्रोपस्थाप्यस्य कर्तुं
रन्वयान्वये निराकारत्वादिति वक्ष्यते । किञ्चैवमेवाकारकोवावधत्त
शक्तिकानां कस्यादिप्रत्ययवर्जानामेव निरूप्यत्वात्वा तत्तदर्थानु-
भावभावसम्भवादकन्यादिसमुदायस्यापि तत्तदर्थे शक्तिर्विधीयेत
कादिप्रत्ययवर्जस्य शक्तिग्रहं विनापि वनादिशब्दादकारकोदेरनुभवार्थं
तत्र समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतेऽपि सप्तमं कादिप्रत्ययमात्रस्य
पद्मादौ शक्तिमर्यादाग्रहेऽपि पञ्चादिसमुदायात् पद्मादेरनुभवस्य
सर्वसिद्धत्वात् । तथैवं सिद्धमुदित्यादावपि चित्रगोश्याम्नदौ समु-
दायस्य शक्तिप्रसङ्गः समासत्वस्याविशिष्टत्वादिति वाच्यम् अगृहीता-
व्ययशक्तिकस्य पुंसस्ततोऽर्थानधिसन्नेवावयवानां ह्यस्तेरव्ययार्थेच्छावां
तेजामेव तत्राविधार्यबोधकत्वौचित्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति ।

पञ्चादिपदेभ्यः केवलस्यैव योगार्थस्य कृद्वर्थस्य वा बोधकत्वा
साधनत्वाद्द्वयार्थयोर्मध्यः साक्षाद्भवानियमोऽत्र कल्पते परन्तु कृद्वर्थं
भिन्ने योगार्थस्य बोधं प्रति कृद्विधिवः प्रतिबन्धकत्वं तेन कृद्वेदप्रति-
सन्धानदशावयवव्यवस्थेऽत्र पञ्चमं कुमुदमित्यादौ पञ्चमनिबद्धत्वा-
दित्वा चैरवादेरव्ययस्योपस्थापनव्यवस्थेऽनुपस्थितौ समुदायव्यवस्थेऽत्र भूजो
पञ्चममृतमित्रादौ पद्मप्रकारेण साक्यपद्मादेरव्ययस्य च तैत्तपर्यं
योगेन विषयप्रभवं कृद्ग्रां च विचक्षणव्यवस्थयर्थवसितं चोहं
वाच्यमेवोक्तकृद्विधौ तैत्तं पञ्चमित्यादौ सर्वस्य तैत्तमित्यादौ च

प्रज्ञैव प्रत्येकस्य बोधकमिति मीमांसकानामनम्यत्वमिति ।

रूपार्थभिन्ने बोधार्थबुद्धौ रूढिर्विरोधिवाम् ।

वदन्ति चेन्निदेकैकद्विष्टौः कथिदियते ।

अपि समुदायावयवयोरेकभाषस्य अक्षिप्रतिसम्मानस्येव यद्यपि
पदान्यधर्मिकपदज्ञातत्वात्पदधीसामान्यं प्रति पञ्चमपदं पदप्रकृतं
मित्येवं रूढिज्ञानत्वेन न विरोधित्वं तादृशधीसत्त्वेऽपि कदमजादि
शब्दे भ्यन्तरूढ्येव कैरवादेरवगमात् नपि पञ्चमपदमन्तादृशबोधं
प्रत्येव तथा विरोधित्वं रूढिज्ञानदशायामपि समुदायस्य कस्यचन
अक्षिभूमेव वा पञ्चमपदात् पदज्ञातत्वेन कुमुदबोधस्य सर्वैरवगमात्
तथाप्यवयववत्तत्वात् पञ्चमपदजन्यपदान्यधर्मिकपदज्ञातत्वात्पदबोधं
प्रत्येव रूढिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । अथ कुमुदएव पदान्तेन रूढि
भूमदशार्था तादृशैव कुमुदस्य बोधोनस्यादिविरोधित्वा रूढिधियः
सत्त्वादितिवाच्यं पदान्यधर्मिकेत्वेनेन पदज्ञानवत्किञ्चिद्विशेष्यताकत्व-
स्योक्तत्वात् । पदान्तेन कुमुदस्यापि समुदायप्रकृतत्वधीदशायामव-
यववत्तत्वात् पदज्ञातं कुमुदमित्याकारकधोसीकारे तु कुमुदादिप्रकृत-
ज्ञानाजन्यविनापि प्रतिबन्धं विशेषणीयम् । अथ अथ नात्यर्थ्यदि-
धीविकल्पादवेऽगताभूमादिना प्रतिबन्धादा रूढिपक्षिते पदे बोधा-
र्थस्य पञ्चमनिकर्तृरनन्वयस्तत्वादवयववत्तत्वात् पदज्ञातत्वेन कुमुदादि-
बोधोन स्यात् विरोधिनीरूढिज्ञानस्य सत्त्वादितिवाच्यं मीमांसका-
नामिदृशात् ने हि मन्त्र्यं भोजयेत्तादानपि मृगदौ रूढिधीसत्त्वे
मन्त्र्यादिपदानामवयववत्तत्वात् मन्त्रयानकर्तृत्वेन मन्त्र्येव बोधं भूमत्
यद्वानाकन्दितस्येव रूढ्यर्थेनोपरतत्तद्वोग्यताज्ञानाद्यभावविशिष्ट-
स्यैव रूढिज्ञानस्य विरोधितायाः सुवचनत्वात् । यदि च सप्तमपद-
स्य पदान्तेन पञ्चमनिकर्तृत्वेन च जज्ञैः प्रसाभूमायां पदज्ञातं पदा-
मिताकारकबोधः प्रामाणिकस्तदापि च पञ्चमनिकर्तृत्वेन कुमुदस्य

[illegible]

नामोक्त्यर्थोक्त्यर्थेण बहुवचनस्यकारणत्वात्तद्व्याप्यत्वेन । तत्रोक्त्यर्थे
 द्विवचनं प्रविशन्वचनस्य सुवचनत्वात् । अन्वेयं त्रये सदस्मिन्मयी-
 त्वादितोऽत्राविशं सरोरन्मिव त्रयाभिन्ने सदसि त्रायं बहुवचनं प्रवी-
 जेत नामार्थयोऽभेदान्नये तत्रस्थु त्रायोः समानविभक्तिकसंज्ञान
 त्वादिति चेत् सत्त्वं त्रिविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तराचार्यत्वे ह्यपि
 त्रयैवदेवान्येनैव समानविभक्तिकनामान्तरैरेव स्मरितव्यस्य तन्म-
 त्तम्याः कीदृशार्थत्वादिति ।

यदाकाङ्क्षितं तेषां सन्निधानं प्रपद्यते । तेन तेऽन्वितः त्रायोः
 त्रयैः समधिसम्पन्न इति कर्तृत्वार्थयोऽर्थार्थयोर्न तदुपस्थितौ तयोऽकाङ्-
 क्षादित्याचिकादाहृत्त्वान्नयद्विभक्त्यर्थं योऽर्थस्य कर्तृत्वस्य वा
 आध्यात्म्यबोधस्तु तयोऽत्रैव नियः साकाङ्क्षत्वं तत्रैव योऽर्थस्य बोधत्वे
 कर्तृत्वस्य । प्रविशन्वचनं वा प्रभावाभावात् तत्रैव यत्र योऽर्थस्य
 त्रयैवदेवान्येनैव समानविभक्तिकसंज्ञानादा न इत्यन्वयस्यो-
 क्त्यर्थं योऽर्थस्यार्थार्थयोः समुदायस्यैव त्रयैवदेवान्येन समुदायस्यैव
 त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन
 त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन

कर्तृत्वार्थस्य वा यत्र यदाकाङ्क्षादिनिश्चयः ।

तदैव तत्र योऽर्थस्यार्थार्थयोऽर्थार्थयोः समुदायस्यैव त्रयैवदेवान्येन

समुदायस्यैव त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन
 त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन
 त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन
 त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन
 त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन

योऽर्थस्यैव विभक्त्ये ।

नामासिद्धं तद्विवादादिति तद्विनिश्चयं भवेत् ।

योऽर्थस्यैव त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन त्रयैवदेवान्येन

तत् 'योग्यक' सामासिकं समासात्तर्ह्येवमपि परिभाषा
 वास्तुबोधि । अत्रापि पञ्चमस्य योग्यकस्य सामासिकस्य
 भवति नाधिकम् ।

पौर्णिमा भाग सप्तमः विजयते च ।

भोजनस्यार्थमाभस्य केशुं मात वैशिश्रज ।

समाप्तकथितास्तत्र सप्तमेति तन्निधा ।

ब्रह्मन् सान्निभिरिन्द्राग्निनां योजकत्वमेव बाहुवर्त्यत्वान्न
 बोधं प्रति हेतुकाग्रान् तादृशार्थं यैगिकम् । योजकत्वं तु सन्धि-
 सर्पादिपदं योजनेनावच्छिन्नस्य सङ्घर्षस्य बोधकं न तु तत्तत्तत्तत् ।
 तच्च यैगिकं विविधं समाससङ्गितम् । इदमस्येति इत्येऽदि
 समीपः सङ्घट्टकशब्दाभासाबाहुव्या सन्धस्य ध्वनिविशेषस्यान्वय-
 बोधकतया यैगिकस्य । सर्वदेहं सङ्घातत्वेन विज्ञेयमीदं नाम ।
 सङ्घसर्पादौ * वासुदेवयोः । पुत्रादौ च योजकत्वेऽतिशयसङ्घातः ।
 ब्राह्मणे भूयः । मूत्रे त्यादौ हीमादौ स्त्रीनिर्वाचिते । तादृशं नाम
 यैगिकमेव अन्यथा तु स्त्रीत्वादिति तत्तदर्थं सङ्घमेव नातोविना-
 भस्य व्यापातः ।

धैर्यमिदं संसारं जगदयति ।

बाह्यग्रह्य महाबाणस्याप्तकवार्त्तिर्ज्ञाने

यादृशः स्यात्तुः स समाससदृशः।

बाह्यमहत्वाद्योक्तत्वादिः सार्वस्य बाह्यार्थावच्छिन्न
 विवेकसाक्षात्तबोधे हेतुकाहर्हं तदाहं तदाविश्वं समस्तम् ।
 पाञ्चकारिकानु पाञ्चार्थावच्छिन्नं वाक्यमपि सद्यष्टकमिदमात्मनोऽप्यहं-
 श्चायंस्वविद्वज्ज्ज् महाबाह्यं प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्यक्षार्थस्यान्वय-
 बोधे प्रकृत्योक्तत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाच्यं तेन उपपन्नमसौ
 नाकारनिर्भया नीचवद्वत्त्वमिदमसौ नीचवद्वत्त्वमिदमसौ निमित्तम् ।

श्रीरत्नकीर्तिविष्णुः प्रत्यक्षार्थविष्णुसदर्थस्यान्वययोगे समर्थाऽपि
न प्रत्यक्षार्थमात्राद्विष्णुस्य मत्तः शान्तीचक्षान्त्वस्याप्रत्यक्षाद् वाच्यः
पुनश्चतुर्विधादितोराजन्वेन पुनश्चभावः प्रतीयते ननु रात्रि-
पुनश्चस्य भावः तद्विधानां प्रत्यक्षार्थमात्रान्वितसार्थबोधकत्वादितो
रात्रिःपुनश्चेत्यादिभावे न प्रसङ्गः । सायं प्रायमिच्छादिब्रह्मन्तभाजनस्य
क्षार्थविष्णुस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको ननु त्वादिविशेषा-
वन्तः प्रत्यासेक्षादौ समासस्यपदेशोक्तत्वादिसम्बन्धसंस्कारप्रयोगजन्यो
भोक्तव्यः ।

विभक्तौ ।

सर्वायं वदितुं कर्मधारयादिप्रभेदतः ।

संयोगप्रदर्शनादभ्युक्तोक्तौ सप्तधा मत्तः ।

सर्वायं विभक्तसमासः कर्मधारयवद्विभक्तपुनश्चक्षणीभाव
वद्विभक्तिवद्भेदात् वदितुं यच्च कुम्भकारादिरध्यप्रदर्शनात्
समासोऽपि तेन कर्म समासः सप्तविधः । सङ्गाद्यविभक्तीनां
दीर्घासिद्धि कारादीनामपि शब्दानामुपपत्त्यान्वितस्यैव सार्थस्यबोधक
सत्वा तथाविधनामान्तमेव चैतस्य समासान्तरादिशेषः ।

ननु यदि वदितुं सप्तविधा समासकदास्यं यच्चविधत्तेति
प्राधान्यसङ्गतेत्यतस्त्वनुपपत्तिरिति ।

पूर्वमज्ज्ञानसर्वाभ्यामप्युपपत्तिः पुनः ।

प्रायैः यच्चविधः प्रोक्तः समासो वाभेदादिभिः ।

वदितुंमात्रः पूर्वपदार्थवर्णिकान्यबोधजनकतया पूर्वपद
प्रत्यक्षकृते यथा प्राप्तत्वावार्द्धमिच्छादीपूर्वत्वादादिकक्षानुपपत्तिः यथा
वा उपपत्त्यावार्द्धमिति पुनश्चविधेति कर्मधारयस्य । वदितुंमात्र
पदार्थवर्णिकधीजनकतयैव मन्त्रपदप्रयोगे यथा वदितुंमात्र
यच्चविधमिच्छावर्द्धमिति वदितुंमात्रादिकक्षानुपपत्तिः वदितुं
वाचिन्वदितुंमात्रादि

[illegible]

द्वितरुणं यथाकारदेशस्य संज्ञाकृतां बहुतरुणं समाहारकमुक्तं विज्ञा-
यात् । तदुक्तमभिप्रेक्ष्यैः संज्ञा तु चञ्चलाभावादव्यक्ता भातरादिभ्यः ।
अथ तु चञ्चलं किञ्चित्तत्र संज्ञा प्रकाशते अन्ताकारि इत्यत्र च पूर्व-
कारोऽर्थप्रियणीति । पूर्वोदेरहंस्थ च सुसर्गकालमन्तरांशौ यः य-
दिना तत्पुत्रवत्तु च त्वत्पुत्रत्वात् सरसिजादौ कच्छेकाकारौ काकु-
समासे सुपः संज्ञाकारमेऽपि न शतिः तत्र चञ्चलसुपः सरवेऽपि
संज्ञा न दृष्टतइति तु समासप्रतिवादिनः पातञ्जलाः ।

समासेषु कर्मधारयं लक्षयति ।

कर्मिकं यन्नामवशमेकार्थेऽन्वार्थबोधकम् ।

तादात्म्येन भवेदेष समासः कर्मधारयः ।

कर्मिकं यन्नामवयं तथैवेकस्य नामोऽर्थे धर्मिणि तादत्ति-
नापरमासोऽर्थस्यान्यबोधं प्रति समर्थं तादृशनामवयं कर्मधारयः
मीमांसकमितादावुक्त्यादिपदस्यार्थं नीलादिपदार्थस्य तादात्म्य-
नामवयः तथा पुत्रवत्सिंहइत्यादावपि पुत्रवादावुक्त्यपदनामवयस्य
सिंहादिसदृशस्य पुत्रवः सिंह इवेत्यादिविग्रहे प्रायेणोपमेयस्योप-
मानेरिति कर्मधारयानुमानात् । कुसलस्य समोपमित्यद्यर्थकं
कूपकुम्भादिनं तादात्म्येनान्वयबोधकः प्रवक्तव्यमन्तरमित्यादौ संय-
हाय नामपदस्य धातुभिन्नोपलक्षकत्वात् सार्थकसामान्यपरत्वेऽपि
लक्ष्यभावात् । मीमांसकमितादौ तु समानविभक्तिकं नामवयं
कार्यवैरभेदान्नयं बोधयदपि न कर्मिकं विभक्तज्ञा व्यवधानात् ।
अद्वय तादात्म्येन नीलादिनामानस्यान्वयबुद्धौ नीलादिनामोत्तर-
नामोपलक्ष्यत्वं तन्वमतो न तन्नामोदसम्भवेन नीलादेरन्वयः एतन्
द्वित्रैकविभक्तप्रपञ्चादिते तादात्म्यवाधेयत्वेन नीलवदपटावित्यादौ
च नीलपदावबन्धितेन घटपटेत्येवंदन्तात्मकनामैर्वाप्यव्याप्तिते घटे
मीमांसक तादात्म्येनान्वयान्न व्यवहारः कोऽर्थं पथति धातुर्न धर्म

पञ्चत्वा बहुविद्यावाच्ये लोकादेर्न धातुरार्थे तादात्म्यप्रसङ्ग-
 चिन्तु द्वितीयाद्यर्थे तादात्म्यप्रसङ्गधेयत्वेनेत्यादिभ्यं विभाक्यते तदा
 कामिकत्वमनुपादेयमेव । राजपुरुष इत्यादिष्वस्तु तत्पुरुषेण पुरुषे
 पूर्वपदव्यक्तिराजसम्बन्धिनतादात्म्ये प्रमाणबोधकः समासविद्य-
 द्धयोस्तुल्यार्थकत्वहान्यापत्तेः परन्तु राजसम्बन्धस्यैव अतएव राज-
 पुरुष इत्यादौ पूर्वपदे बहुवचनसम्बन्धे लक्ष्येति मन्त्रादुक्तमपि
 संकल्पते । यथाच नामार्थयोर्भेदेनाभेदेऽपि न व्यतिषेधोपरिहृत्य
 दृश्यते । किञ्चिदिष्टिस्तुवर्चानवच्छिन्नस्यैव वा तादात्म्ये प्रमाणबोध-
 कत्वमुक्तमिति नो विरोधः । नचैकमपि पञ्चपुण्यादिदिग्गै दिग्गार्थे
 मन्त्रत इत्यादिसंकीर्णे द्वितयाद्यभिप्रायार्थादिबोधकाद्ययोभावे काति
 यात्रिकदन्त्युक्त्या विरोधोपपत्त्यात् । अथ च मानुषव्रतः सौम्यो
 ब्राह्मणमानुष इत्याद्यप्येतादि विशेषव्यतिषेधार्थेन मन्त्रादात्म्ये प्र-
 मत्तभिचारस्तत्रैव कर्मधारयः साधुः प्रमेयधृम इत्यादौ तु नरस्य शरीरं
 राज्ञः शिर इत्यादाविव तादात्म्यप्रसङ्गस्यार्थकत्वम् । तत्पुरुषपदेति
 वृद्धाः । चन्दनतर्कस्थित्वाग्निर्विसन्नसमय इत्यादिप्रदेशस्य प्रामा-
 णिकत्वात् विशेषस्यैव विशेषणव्यभिचारित्वं कर्मधारये तच्च ननु
 विशेषकत्वमपि तद्व्यभिचारित्वं पुरुषोत्तम इत्यत्र चोत्तमत्वं न विज्ञा-
 त्वादिमन्त्रं किन्तु भ्रमविधुरत्वम् अतएव तत्र पुरुषस्यैव पुरुषेऽपि
 तस्य व्यभिचारसत्त्वादुत्तमपुरुष इत्यपि कर्मधारयः साधुरिति तु
 नव्याः । तदाद्युत्तरपदकः कर्मधारयः प्रायशो नोच्यते नीलतद-
 चीत्यादितोभात्वपि नीलोत्पलादे र्वाक्याद्यप्रतीतेः । पञ्चयज्ञेन च
 रम्भमासतद्ब्रह्मं वृथा । नीलवदस्य आक्षायः कटुतदुपमरीक्यते
 इत्यादिप्रयोगात् क्वचिदिध्यतेऽपि प्रयुक्तञ्च जमरमन्दिना परमः च
 इत्याद्यर्थे परमसः परमर्तौ चित्तादि । तत्पुरुषेऽप्येतेन आख्यातः ।
 ननु विशेषकत्वा नामार्थप्रधारकत्वान्ननुविभाके प्रत्येक नामोत्तर

विमलपुष्पभाषितं तत्र ननु तदास्यसम्बन्धव्यतिरिक्तसम्बन्ध-
 वाच्युक्तिं प्रति तैत्तिरीयसामान्यवर्गीकृत्यतैत्तिरीयसामान्य-
 वर्णधारकानिः समासोऽत्र योगिनः किन्तु वीथोत्पत्त्यादिभिर्मिष्टे
 स्वरूपे । तदुक्तं भर्तृहरिके चतुर्थान् प्रमुखावाच्य विहित-
 प्रतिपत्तये । अथान्तरत्वादयन्तं भेदेत्वात्समासवोदितिवैवाकरत्तः
 अथान् वीथोत्पत्त्यमितादौ समुदाये कृत्प्रतिपत्त्यनेऽपि नीचादि
 प्रत्येकपदेऽपि तयोक्तादाकोऽन्वयबोधस्यानुभविक्त्वेन तैत्ति-
 र्यान् प्रामाणिकत्वादन्वया नामार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येकं नामो-
 त्तरत्वाभेदोपस्थाप्यत्वं तन्वामुदीकृत्य नीचमानयेत्तादौ नामार्थसुबन्धो
 नीचत्वबोधः इत्यन्तु सुबन्तभाजस्य नीचविभक्त्यर्थमादौ कृदिदेवे-
 त्वापि किञ्च देवयोः । नच समासभाषाकृते नीचोत्पत्त्य-
 दत्तादाविव नीचपटोदत्तमित्यादावपि घटे चर्मिण्येकत्र इवमिति
 आशये नीचत्वबोधोक्तादाकोऽन्वयवार्थविरिति वाच्यं नामार्थस्य
 सुबन्तव्यतिरेकता इव तादात्म्यव्यतिरेकविधेयवत्त्वेऽपि बोधे नास्ति ।
 अथमान्तात्त्विकं तत्त्वत्वात् विधेयवत्त्वं विधयतावच्छेदकतान्त्रप्रकार-
 प्रकारत्वापभेदेऽप्येकान्यदेतन् पटमित्यादौ तु कर्मात्तादौ वट्टादिर्न तादा-
 त्म्येन विधेय इति न तत्र व्यभिचारः । ननु नीचं पीतयोत्पत्त्यं वच-
 इत्यर्थे नीचपीतोत्पत्त्यं सरस्वत्यादिको वज्रनीहिरिव नीचं पीतयोत्पत्त्य-
 मित्यर्थे नीचपीतोत्पत्त्यं युष्मन्मितादिकः कर्मधारयोऽप्येकत्र इवमिति
 आशये नीचपीताभासव्यतिरेकतावन्निवृत्तिर्न तादात्म्यवत् । अर्थं च
 क्तात् इति चेत् वज्रवदे वज्रनीहरेण नेतरोदन्त्याः समासद्वयमु-
 त्तिष्ठित्वेन वज्रनीहरेण कनिष्ठिद्वयमवयवत्वाध्यायैवकत्वव्यति-
 ताद्वयत्वाभासवार्थमिति विवक्षितत्वबोधोऽपि प्रति हेतुत्वेन समासात्त्वका-
 ताद्वयव्यतिर्न प्रत्यक्षवर्जमात् । वीचपीतोत्पत्त्ये रथे पीतपीतोत्पत्त्य-
 मित्यमित्यादौ तु वीचोत्पत्त्यं पीतत्ववत् इत्यमिताकादात्म्यं बोधो

अतु नीचं धीतश्च सदुत्पलं तत्रममिताकाशः । अतश्च दन्तात्
अदन्तं प्रत्येकमिदमन्तसूचनार्थं नीचधीते च ते उत्पले चेत्यादिषु
मेव तेषु विग्रहं वर्तयन्ति नतु नीचं धीतश्च सदुत्पलचेत्यादिकम् ।
घटस्य नाधिकरश्मिस्थादिविग्रहे घटानधिकरश्मिस्थादिकस्य मध्य
मदप्रधानत्वात्प्रयोगेन वक्तव्यमन्तर्भः नवैकचद्वयमितिचायेन साधनस्य
बोधक इति सम्प्रदायविदः ।

म्यादेतत् समासाभां समदावशक्तत्वे वाचस्पतिर्मितायाः स
ज्ञाने कठो वक्रः पुमान् इत्यादौ वाचि मितायाः कठो च वक्रादौ
वाभेदेनान्वयोवाज्ञादेः पदार्थकदेष्टव्येन तत्र पदान्तरार्थस्य अनुश्रव्य
गम्यं समवेतमित्यादाविव निराकाङ्क्षत्वादेव पञ्चरा द्विजातिस्थाध्यायो
अटामिन्तापसृष्टेत्यादौ पक्षोसहभावस्य द्विजातौ जटावैष्टित्यस्य च
तपसे भेदेनापि नाम्नयो यथाकाशमभिघातादित्यादौ । यैश्चिद्वत्त्वे
तु तत्र तत्र तथा विधान्मयो दुर्ध्वःशेवाक्षप्रभृतेः पदार्थत्वादिति चेन्न
कृत्तोकदेष्टव्यस्याथ सम्बन्धस्य कारणस्य वा बोधकान्यविभक्त्यैः
नार्थानुभावकतायां निराकाङ्क्षत्वादेव तस्य निरस्तत्वादित्यत्र चैवन्न
भुदकुचं शरैः ज्ञातितपनकश्चादौ गूर्ध्वादिपदस्य कृत्तोकदेष्टव्येऽपि
तदर्थं वस्तुार्थसम्बन्धस्य तृतीयार्थकद्वयत्वादेवास्त्यः सर्वसिद्धः ।
समासस्थेव कजादिप्रत्ययान्तस्यापि हानिनात् परिष्कृतायाः सततं
वक्तुं वाचस्पतीयते । सम्प्रदा जटका वापि पुनीयति स पृथक्
इत्यादेरपि काजाद्यर्थे परिष्कृतादेः पुनश्चाशङ्कं च सम्प्रदादेः तत्र-
भावादिबोधकतायां न सामर्थ्यप्रसक्तस्य प्रतियोगिप्रदादन्वयवन्तु
कारणादपि । कृत्तिशब्दै कदेष्टार्थे न तस्यास्य इत्यतस्तदपि भठन्ति ।
कर्मकाङ्क्षाभोज्यं कुत प्रापयत्वं समेत्यत्र च भोज्यात्मिकस्य
बोधप्रकोप्यमिच्छायां स चाभेदेन वाप्यतवेऽस्मिन्तः । यस्मिन् दक्षिणते

अथतस्तु। अथकीमप्यः एवम् । पूर्ववत् । तदाचं हिदुजिविधः
सहितार्थोपरयस्तनाहारभेदात् ।

सञ्च सद्दिलार्थं द्विगं वक्ष्यति ।

तद्विद्यार्थं श्रित्तत्त्वार्थस्तद्विद्यार्थं विमर्शतः ।

सहितार्थे कायचित्कदाप्युक्तमा त्वत्तर्कः ।

बोद्धिः सेतुमयसहितार्थोन्वितस्यार्थः स तद्वितार्थोद्भिः । द्विमुनेः
 दण्डवत्पादौ द्वाभ्यां मुद्राभ्यां क्रीतस्य द्विवर्षा गौरित्पादौ द्वाभ्यां वर्षा-
 भ्यामभिन्नमयस्कस्य द्विदलं पद्मिमित्पादौ द्वाभ्यां दण्डाभ्यां निम्नितस्य
 द्विगुणसंख्यामित्पादौ द्वाभ्यां गुप्ताभ्यां तुलितस्य निम्नाब्धः पुरुषवत्पादौ
 त्रिभिः काष्ठैः परिमितस्य दण्डकपाचस्यद्वित्पादौ पद्मभिः कपाशैः
 संस्कृतस्य बोधने भुक्तस्यैव ठमादितद्वितस्य क्रीताद्यभिधायकत्वात्
 परिष्कृततात्पर्यतोनेहम् । उत्तप्रयागेऽथ द्विरोदन्तिमनाज्ञेव क्रीता-
 दित्पादौ कथंति ननु कृपकृमा विरध्यपेक्षतेऽतस्तद्वितार्थस्याप्यधिक-
 तात्पर्यतामकोद्भिदुदेव तद्वितार्थोद्भिदुरिति भक्तिभाष्यमतकृत् न
 युक्तम् अतस्तत्त्वभाषात् पाशेषपुनरित्पादौ पद्माभ्यां मुद्राभाष्य-
 त्वत्वं दण्डगर्भकृपागौरित्पादौ पद्माभ्यां गङ्गायां भुक्तपूर्वस्य बोधने
 तद्वितोनेव सार्थस्यः पक्षप्रभूतेऽप्यस्याप्यमात् द्विसंज्ञकः पशुरित्पादा-
 यत्तदप्यस्य शक्तिविरहेन क्रीताद्यर्थं तात्पर्यकृत्तायेनाह ।

अत्राप्यदिगं चक्षुः ।

खान्तिर्निबिडप्रभृतीनां शब्दानादसमासमः ।

बौद्धिः। वाचिकैश्चतुः स उत्तरयष्टिः ।

बोद्धिः क्लृप्तकामाभ्यां सह साक्षात्कामाभ्यां सह समास-
 स्थापकैः स क्लृप्तपदविभुः कथा एव इत्यादिभ्योऽप्युदादिभिः
 क्लृप्तकामाभ्यां क्लृप्तकामाभ्यां क्लृप्तकामाभ्यां क्लृप्तकामाभ्यां ।

समाहारद्वयं अक्षयति ।

साधोन्वितसमाहारसंज्ञकसामान्यसंज्ञकः ।

उक्ताभ्यामितरः किं वा समाहारद्विगुर्विदुः ।

सोपस्थाप्यार्थस्य समाहारसंज्ञकोपदीयान्वयः स द्विगुः समाहारद्विगुः प्रत्युपलब्धत्वं हि योग्यकस्यानां प्रत्याभिप्रेतमानां समाहारः परस्परपक्षभेदेन लभ्यते ननु तत्र द्विगोः अतिरिक्तसम्बन्धोक्तयोगात् अतएव न कदापि प्रत्यक्षसम्बन्धस्यैव अस्तित्वात्वेन बाधो तदसम्भवात् । यदिच प्रत्युपलब्धतः प्रत्यानां पक्षानामेव बोधो ननु तत्समाहारस्यापि अतएव प्रत्युपलीं किञ्चित् इत्यादिकः प्रयोगः प्रभावम् अन्यथा समूहात्मनः समाहारस्य द्विदास्यसम्भवेन तदयोग्यत्वापत्तेः युगादेशित्ववृत्त्युपेक्षवचनम्वातुशक्तिर्वा दारादेर्वृत्तवचनमदपपद्यते । नच तत्प्रधान्ये प्रत्युपलब्धत्वादेः युक्तान् स्यात् योग्यस्यैव स्त्रीप्रत्ययस्यापि समासात्प्रत्ययसर्जनस्यैव तद्विधानादिति बाधः समाहारसंज्ञकद्विगोरप्यन्य-य स्त्रीप्रत्ययस्य पृथगेव वृत्तविधेर्नान्यथात्वात् प्रयोगानुसारित्वात् कल्पनायाः प्रत्युपलब्धीत्यादावव्याप्तिश्च ततोत्तरपदस्य बाधत्वेन लक्षणात्वायोगादिति सूक्ष्मीक्यते तदा पूर्वमेतत्तत्त्वान्यां तद्वितीत्युत्तरपदद्विगुणां भिन्नद्विगुरेव समाहारद्विगुर्वैधः । एवञ्च द्विगोः कर्मधारयान्तगतेत्येव न अतिरिति तु विभावनीयम् ।

तत्पुरुषं लक्षयति ।

यदीयेन सुवर्णेन तुतपद्मे धनहस्तः ।

यः समासकृतस्य तत्र तत्पुरुष उच्यते ।

वदर्थज्ञेन सुवर्णेन विप्रित्तस्य वदर्थस्यान्वयबोधः प्रति यः समासः सुवर्णबोध्यः स तदर्थस्य तदर्थं तत्पुरुषः ननु यन्नामोत्तरं यद्वाचनं तदुत्तरतत्पुरुषः किञ्चित्स्य यत्प्रार्थस्य बोधकं तदुत्तरं तन्नामैव तदर्थयोक्तव्यतः पूर्वकागोऽर्थाप्यकीत्यादावव्याप्तेः । कोक

यस्येत्यादौ कियविशेषैः कर्मधारयस्य महाकर्मिणां कियविशेषैः
कियविशेषैः प्रकृतेऽप्येकनामार्थकदेशे चकारादावपरनामार्थकः
भेदान्नवबोधकतया तथात्वसम्भवात् कोषं पक्षेऽप्येत्यादौ चकारादाका
कियविशेषे तु तत्पुरुषः सम्भवत्येव कियविशेषैः समासस्यानुत्पन्न
इति तु न देशं लोकात्मना लभामिभ्यादेः कियविशेषैः प्रयुक्त-
त्वात् किंवा कर्मधारये च भाष्यकाराणां तत्पुरुषत्वव्यपदेशः ध-
संस्कारार्थोक्तैः ।

विभजते ।

द्वितीयादिसुबर्णस्य भेदादेशे च बहुविधः ।

कियविशेषैः द्वितीयादेशेऽर्थः प्रायोऽपि योजितः ।

यामगतः चैवनीतः ब्राह्मणदत्तः दृष्टपतितः चैवचनं चैवमतिः
गृहस्थितइत्यादौ द्वितीयादिसुबर्णस्य कर्मत्ववत्त्वादेशाधभेदादे-
तस्य द्वितीयाद्वितीयादितत्पुरुषत्वेन यद् भेदाः दृष्टकैकपदार्थविशेष
द्वितीयाद्वितीयादितत्पुरुषत्ववत्त्वादेशाधभेदादेशे चकारादाका
द्वितीयादेशेऽर्थः प्रायोऽपि योजितः । द्वितीयादेशेऽर्थः प्रायोऽपि
योजितः योऽर्थः पतितः प्रत्येकं सत्यं यामाय विद्या दद्याद्दुष्टः गवां दद्यात्
समस्तक्षीरां तिस्रोषु तैश्चमित्यादिविद्यया तत्पुरुषत्वस्यासाधुत्वात् बर्क-
मुखी लोचकामः कुण्डलधिराण्यं घटान्धः कुक्षेरवधिः कर्मकुक्षल
इत्यादौ तु तत्तद्विशेषैर्विभज्यते द्वितीयादितत्पुरुषः ।

यम् यामगतइत्यत्र यतो यामकर्मत्वस्य यामयुक्तं इत्यत्र च
युक्तं यामसम्बन्धस्यावसरेण यामादिपदभ्योक्तत्वात् यामकात् तक्षीय
समानतोऽप्यन्वयबोध्यात् सन्ध्यां यामगतइत्यस्ति सन्ध्यायामयो
दभेदान्नवबोधकतया सम्यगं दधि पक्षेऽप्येत्यादिव कियविशेषैः यामा-
र्थोदभेदान्नवबोधकतया यामादिपदभ्योक्तत्वात् यामाः समानविभक्तिपतितत्वात् यामा-
विभक्तिपतितत्वात् यामादिपदस्य यामकर्मत्वादिपक्षव्यपदेशः ।

[illegible][illegible]

सन्ध्यास्तोत्रस्य प्रस्तावना वा सूत्रेऽन्वयावाचनमित्यर्थेऽङ्गवदि
प्रस्तावनापरि इत्ययं गीभवेऽन्वयिष्यस्य स्वयम्भवेऽपि तत्पूर्वमन्त्रा-
भवात् एवं दौ गार्ग्यो इत्यर्थे दिगाग्ये गच्छत इत्यदौ वाच्यं
दस्ताभ्यां इत्यर्थे विद्विह प्रश्नरतीत्यादौ तिष्ठतां यमुनायां समाहृत
इत्यर्थे विद्यमानं सातीत्यदौ कोचित्वा मङ्गा यस्मिन्निवर्त्ये कोचित
मङ्गं वेद्य इत्यदौ दण्डेन मियः प्रहृत्य हतमित्यर्थे दण्डं दक्षिं दक्ष
मित्रादौ कोत्रेण मियः प्रहृत्य हतमित्याद्यर्थे केवाकोशे युद्धमित्यादौ
स्वप्ने यथा यदा संहृषा यथा यदा तिष्ठतांमाधोयदेत्याद्यर्थे स्नेहेष्वं
संहृषयवं तिष्ठतु वा काल इत्यदौ दिगार्ग्यदिद्व्यङ्गादिस्वभि वेद्य
स्वयम्भवेन स्याप्यभवादतः प्रहारास्तदेव निर्वर्त्तते ।

अमःदेशं विना कूयमःसर्वही न बोधिका ।

सार्थं वदयस्य गदा सेऽध्ययोभाव इष्यते ।

अमःदेशं विना कूयमःसर्वही सार्थं यत्कृतः सार्थस्याध्ययोर्थं
प्रत्यसमर्णं सण्डं वाच्योक्तः अयमाग्रेव वही सार्थं अमःसाक्षाद-
र्थत्वात् दण्डेऽनेन समर्थाः । न तु गदा प सतये दण्डपरिधायकमित्यादौ
त्वयसीप्रानार्थत्वात् कुमापि सतये देवाद्यान्वयात्तन्मयेऽभिव्यक्त-
मित्याद्ये कृतवर्गेष्वेव पातनस्य सम्भूतप्रत्यायनात् । दिग्धन्योप-
मङ्गं पवित्रमित्यादौ दिग्धन्य मङ्गासमीपस्य पवित्रमित्याद्य-
न्यये समीपः । सम्भूतः सतयेऽमःदेशं वदयस्य सण्डानुभवात् इति
न ततोपमङ्गं चय्यगीभावेऽन्वयिष्यः अमुङ्गेन दण्डादः उग्रङ्गेन
पुनःपुनःकुभादः कोतमित्यादौ अमःदेशं विनापि कूयमः वाभिकृतीया
सतयेऽदितुःभिरध्ययोभावाद्यस्य कदम्बक, धिक्कदम्बादिनां बोधक
इति वक्तव्यं कानुसरणम् ।

वज्रग्रीहिं वाचयति ।

वज्रग्रीहिः अमर्भार्थसम्बन्धितेन बोधकः ।

साधे सुवर्णानामापोऽन्तः प्रवृत्तानां चिह्नमेषां यदर्थं सः सवर्णमिति
 इत्येवमुक्तेषु तावताः च तस्माच्चिह्नमुदितं न तदर्थं सः सोऽहमस्मिन्नर्थं
 तदेकदेशे च त्वि तदा मेऽन विनयदस्तावताः । नच मेऽर्थमिति
 न्यवदुषी तद्विनिर्मुक्तिप्रमाणेन हेतुत्वात् तदर्थेकदेशे त्वि चिह्न-
 स्तावयोदुष्टः चिह्नमेऽस्तीत्यादौ । मेऽह्यः नन्यथा त्वमस्मिन्नर्थे
 त्वि चिह्नमन्यत्रेव तादृशस्य तैरवयवकवादिति वाच्यं तदर्थं
 चैवमेव दिव्यस्य मेदमेव चिह्नमुपभूतिवत् त्रीहवयवेऽेकः सः
 ये तदेव धर्मतावयवेऽयं च त्वत्तिरविनेत्रं सत्यवत् त्वत्ता-
 रोधिवात् कल्याणः प्रचैरपि सुन्दरराजपुत्रक इत्यादावभेदेन
 सुन्दरादेः तदर्थेकदेशे राजकुलपुत्रः स्त्रीकादाव । यत्तु तदर्थं
 तत्र लोकोपयोगेन सत्यमिव न लक्षणमस्मिन्नर्थः तदर्थेकदेशे
 लोके त्वि तत्र च सत्यमिव न यदर्थेकदेशे सत्यमिवमेकदेश-
 मर्थेऽपि मिथैऽन्यः सत्यमिव न तदर्थं सत्यमिवमेकदेश-
 तथा सति चिह्नः पुत्रवत्तयाः सहारेऽतिमोऽहः इत्यादौ
 तदर्थेः लोकोपयोगेऽप्यस्यार्थकत्वापत्तेः तदर्थेकदेशे सत्यं सत्यं
 तावत्तदादावप्युक्तत्वादिति । तदर्थेकदेशे सत्यं सत्यं सत्यं
 यमि तदर्थं तुना सत्यमिति तदर्थं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं
 यमि उपपत्त्यापत्त्यामीमांसाकाङ्क्षादिधीस्तान्निध्यादेव सत्यमिति तदर्थं
 सत्यमिवमेकदेशमिति तदर्थं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं
 सत्यमिति तदर्थं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं

सत्यमिति तदर्थं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं
 सत्यमिति तदर्थं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं
 सत्यमिति तदर्थं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं

सत्यमिति तदर्थं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं

सत्यमिति तदर्थं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं

सत्यमिति तदर्थं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं

शिवसाधनेषु यत्तु चूडाहृतिसर्वाङ्गसम्पन्नित्वेन यथा प्रजापतेर्वा
 बोधः ससम्पन्निकर्षार्थस्तु विज्ञेयवत्तत्त्वे तु सुवर्णवर्णान्वितेन
 तादृशपदस्यैव अभितेऽपि ज्ञातव्यं यैषः पुनश्चतोत्सव इत्यादौ
 चापुनश्चतोत्सवकालेन यैषादिः प्रतीयते नावन्तरीयपुनश्चतोत्सवा-
 न्वयः ।

वज्रप्रीतिं विभजते ।

सदतद् कसंविधानैः वा भेदा तदः दिग्गः ।

विद्यार्हस्य विवेकयोगादिविज्ञानमवधारितम् ।

[illegible]

आकाशं सर्वत्र तद्भूतसंविधानमपहृष्टमौघिनमप्य निर्व्यभिचः ।

॥ सायं चटुशायं सायं चटुशायं चटुशायं चटुशायं चटुशायं ॥

आनन्दोदयः । त तयोदयः ।

येत्तद्विधिः साधनैर्वापि साधनैस्तथापि साधनैस्तथापि साधनैस्तथापि
साधनैः साधनैस्तथापि साधनैस्तथापि साधनैस्तथापि साधनैस्तथापि

